

İBN HAZM

Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu

(26-28 Ekim 2007, Bursa/TÜRKİYE)

-Bildiri ve Müzakere Metinleri-

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Süleyman SAYAR
Yrd. Doç. Dr. Muhammet TARAKÇI

İstanbul 2010

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Ensar Neşriyat'a Aittir.

ISBN : 978-605-5623-45-6
Sertifika No: 16093

Kitabın Adı
İbn Hazm:
Uluslararası Katılımlı İbn Hazm Sempozyumu

Editörler
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SAYAR
Yrd. Doç. Dr. Muhammet TARAKÇI

Yayına Hazırlayan
Hüseyin KADER

Kapak Tasarım
Ayda ALACA

İç Tasarım
Ensar Grafik Bölümü

Baskı-Cilt
Pasifik Ofset
Tel: 0212 412 1777

1. Basım
Ekim 2010

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Kızıtaşı Cad. No: 10 Fatih / İstanbul
Tel : (0212) 491 19 03-04 Faks : (0212) 491 19 30
www.ensarnesriyat.com.tr e-mail: ensar@ensarnesriyat.com.tr

FELSEFE

Başkan: Prof. Dr. Ahmet CEVİZCİ

IBN HAZM AL-ANDALUSĪ AS A THINKER AND CRITIC

Prof. Dr. Muhammad ABŪ LAYLAH

al-Azhar University

It is a great honour for me to stand in this celebrated university, Uludag, in a great country which is dear to every Muslim, Turkey, at the invitation of a highly esteemed colleague, Prof. Dr. Ahmad Kilavuz. I am here to speak to you about the remarkable scholar of medieval Spain, Ibn Hazm. Our time will be too short to cover everything that I should like to say about this great scholar. Ibn Hazm who looked at life through so many different windows, in the days when it was still possible to attempt to embrace all 'human knowledge - like a glittering diamond, he had many facets. He is like a great mountain, seen from a distance in all its bulk. You get nearer and it towers over you. The more you climb and think you are approaching the top, the more the mountain opens up above you.

In approaching such a huge subject, I should like to follow the advice of my teacher *in al-Azhar*; he used to quote the Arab saying "If you can't do everything, that doesn't mean you should do nothing." So I shall have to restrict myself to certain areas of special interest.

In the 20th century the world of scholarship awakened to the importance of Ibn Hazm. Many books of his were discovered, and published with critical introductions. Quite a few of his writings were translated into various languages, either entire or in extracts. Many scholarly books and articles were written about him in a great many languages. Interest in him is still growing and I have the feeling that it will continue to grow.

I myself wrote my PhD thesis on Ibn Hazm and Christianity, and my wife Dr. *Nurshif Rif'at* wrote her PhD thesis on Ibn Hazm and his views on Jews and Judaism. I translated some of his works too into English.

To be sure, Ibn Hazm read the major works and sacred books of the Jews and the *Christians*. Here we have no hesitation in declaring him the most comprehensive scholar writing on these two religions. As regards Biblical criticism, he was ahead of his time, anticipating modern methods by many centuries. Ibn Hazm was a polymath, with particular interest in learning and education, in social and political criticism, and Biblical studies.

If we look at him in the context of *al-Andalus*, medieval Spain, he is the most outstanding figure of that country at that time, the most knowledgeable and lively scholar, inexhaustible in discussion and criticism of important topics. In al-Andalus there may have been others who resembled him in one field, but he alone was eminent in all these fields, and has left many manuscripts of his works. If you were restricted to one person as a source to tell you everything about Islam, he would be your choice.

He provides knowledge in every field, he is an encyclopaedia in himself, but, unlike an encyclopaedia, Ibn Hazm does not give dry summaries but enthusiastic detail. He is a man of letters and a poet, a jurist and a historian, rationalist and theologian, traditionalist, philosopher and moralist, logician and teacher, educationalist, theorist, physician and genealogist, biographer and auto-biographer. He is an active politician and lawyer; he is a pioneer of comparative religion; he is a speaker and preacher, grammarian, philologist and linguist, psychologist and sociologist. Above all, he is sincere, devout; he writes what he believes to be right, and presents his criticism with great care, originality and precision.

A Bedouin was once woken in his tent by a man from Seville singing to the moon a verse he had memorized from his King al-Mu'tamid Ibn 'Abbād's poetry writing:

"Set your heart at peace,
 Stop its fluttering.
 Make it settle;
 Stop being driven along by your thoughts.
 Sorrow and carefulness, what can they
 bring back to you?"¹

The Bedouin was so moved by its beauty that he could not believe that a man could compose such verses and have time to be a good king as well. What would he have thought of Ibn Hazm's multifarious activities and achievements? According to Abū 'Abd Allāh al-Humaydī (d. 488 /1095), Ibn Hazm was a great poet, without rival in this field, never lacking inspiration, able to compose spontaneously, in every genre.²

Ibn Hazm left to us, to the Muslim world and to the whole world of scholarship, a prodigious output, a camel-load of books, amounting to an estimated 400 volumes, a total of about 8,000 leaves.³ This is despite the fact that he was afflicted by various illnesses, was actively engaged in politics, suffered the threat of imprisonment, exile and separation from his family; nor did he live to a great old age. He was only just over 70 when he died. Nearly all his books were written in his own hand. We should remember

¹ Muhammad Ibn 'Abd Allāh Ibn al-Abbār, *al-Hulla al-Siyra*, ed. by Husayn Mu'nis, Matba'at Lajnat al-Ta'lif wa al-Tarjama wa al-Nashr, Cairo, 1963, vol. 2, p. 58.

² *Judhwat al-Mugtabas fi Dhikr Wulāt al-Andalus*, al-Dār al-Misriyya li al-Ta'lif wa al-Tarjama, Cairo, 1966.

³ Muhyī al-Dīn Ibn Muhammad 'Abd al-Wāhid al-Marrākushī, *al-Mu'jib fi Talkhīs Akhbār al-Maghrib*, ed. by R. Dozy, 1st edition, Leiden, E. J. Brill, 1881; 2nd edition, Oriental Press, Amsterdam, 1968, p. 33; and M. Abū Laila, "An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm (II)", *The Islamic Quarterly*, London, The Islamic Cultural Centre, 1405/1985, vol. 29, number 3, pp. 83f.

that the slave-girls taught him calligraphy in his childhood home. He continued to read and write until the last year of his life.⁴

I should like to warn against anyone imagining that Ibn Hazm was a mere scribbler, a transcriber of other people's ideas, since he has left such a huge number of books. Ibn Hazm has never been accused of this. On the contrary, he has been criticized for being too creative, and for stepping out of line as regards orthodox scholarship and belief.⁵ His very productiveness was a cause for him to be attacked by his opponents. Unfortunately not all of his books have survived. Many are lost. Some were publicly burned as a mark of punishment. This happened by a command of Ibn 'Abbād in Seville.

Our scholar commemorated this incident in a short stanza of four lines, which say that he does not worry at all that his books are destroyed since their contents are stored in the treasure chest of his memory.⁶ This is an evidence of his indestructible spirit; it is also interesting evidence of the fact that he memorized all his books.

Unfortunately in the history of al-Andalus, as elsewhere, there have been incidents of books having been burned.⁷ But fortunately for us and also for Ibn Hazm, some of his most important books have survived. His Encyclopaedia of Comparative Religion and the History of Religion, Religious Thought and Sects, called *al-Fisal fi al-Milal wa al-Ahwā' wa al-Nihal*, is now available in various editions (these are not good editions; they await critical attention).

His lengthy book on comparative Law, *al-Muhalla*, and his great work, *al-Ihkām fi Usūl al-Ahkām*, are both available and are widely used by scholars everywhere. And how could we overlook his unique book on love and

⁴ See Ibn Hazm, *al-Akhlāq wa al-Siyar fi Mudāwāt al-Nufūs*, ed. by al-Tāhir Ahmad Makkī, Dār al-Ma'ārif, Cairo, 1401/1981, pp. 130, 203 and 210; Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, p. 346; M. Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, p. 6.

⁵ See e.g., "Risālatān lahu Ajāba fihimā 'an Risālatān Suila fihimā Suāl al-Ta'rūf", in Ibn Hazm, *al-Radd 'alā Ibn al-Nighrīla al-Yahūdī wa Rasā'il Ukhirā*, ed. by Ihsān 'Abbās, al-Madanī, Cairo, 1960, p. 86ff; and al-Humaydī, *Judhwa*, p. 309.

⁶ Ibn 'Abd Allāh Yāqūt al-Hāmawī, *Irshād al-Arīb*, Dār al-Mustashriq, Beirut, 1922, vol. 12, p. 252.

⁷ Ahmad Ibn Idhari, *al-Bayan al-Mughrib fi Akhbār al-Andalus wa al-Maghrib*, ed. by Colin and E. Provençal, E. J. Brill, Leiden, 1951, vol. 4, p. 59.

lovers, *Tawq al-Hamāma*, *The Ring of the Dove*, in which he reveals many important facts about himself as a man and poet, his colleagues and friends, and particularly about the women of al-Andalus.

In this context it is useful to note that Ibn Hazm's poems in *Tawq al-Hamāma* show a sense of high chivalry, enthusiasm, and dignity. This book can be read in many different Arabic editions and also in many other languages. Ibn Hazm's books on history, his biography of the Prophet Muhammad, books on logic, ethics, his treatise on various subjects, are available at the present time.

There has been a noticeable shift recently in the Spanish attitude to the part played by Islam in their own medieval history. The Muslims who lived in their midst in the Middle Ages are now seen to be part of their national heritage and acknowledged as contributors to the history of Spain. Previously the focus was on the conflict between the Arabs and the Spanish, Islam and Christianity. Nineteenth-century nationalism set the Cross in front of the Crescent, glorying in the defeat of the latter. Serious Spanish scholars are now searching for the Spanish blood in the veins of those who came to their country from the Near East or from Morocco and East Africa.

The conclusions that they reach, that the Arabs who entered Spanish lands were small in number, amounting to thousands not millions, that most of them married local Spanish women, free women or slaves, means of course that the two populations were integrated to a great extent.⁸ It is possible that all the Muslim Caliphs in Spain, and most of their officials, married Spanish women, and therefore the next generation of officials would have blue eyes and fair hair. BY nature, Ibn Hazm like his father, admired women with blonde hair.⁹

It is possible that Ibn Hazm himself, and his father, had a fair complexion. We should therefore bear in mind that the founders of Muslim

⁸ See Angel Conzales Palencia, *al-Shi'r al-Andalusī wa Tathīru fi al-Shi'r al-Urūbī*, a lecture delivered in the Spanish Institute, Colombia, New York, and later was published in the Modern Spanish Journal, first year, number 2, January, 1935, and translated into Arabic by al-Tāhir Makkī in his book, *Dirāsāt Andalusīyya*, Dār al-Ma'ārif, Cairo, 1980, pp. 193ff.

⁹ Ibn Hazm, *Tawq al-Hamāma fi'l-Ulfa wa al-Ullāf*, ed. by al-Tāhir Makkī, Dār al-Ma'ārif, Cairo, 1400/1980, pp. 48f.

civilization on Spanish soil were not all of pure Arab blood, but intermingled with the Jews and Spanish.¹⁰

We shall not take the time here to go into further detail about this trend in modern Spanish scholarship, but we welcome it - and its conclusions - to some extent. It is a great step forward for Islam to be regarded not as synonymous with Arabs, since it is a religion which has spread wider than its Arab beginning. This is why it is now better to use the term "Spanish Muslims" than the term "the Arabs in Spain".

One result: *the Institute for the Promotion of Islam and Peaceful Co-operation* was established. This is very different from the years of contention and hatred, when the clergy preached war on the Moors. There are many old enmities in the world which serve no useful purpose. We should work for a world of peace and understanding.

A result of this new attitude is that in 1963, the city of Cordoba erected a lifesize statue of Ibn Hazm in front of al-Attarīn's Gate [the Gate of Herb and Spice Sellers], which led to *Balat Mugith*, where he was born and brought up. It was also the way by which he went to the chief mosque to pray and to teach. The Spanish now take a pride in Ibn Hazm as a son of their soil (and a tourist attraction).

Childhood and Education

To understand Ibn Hazm's unique character, it should be noted that his father Ahmad, the outstanding scholar and vizier, brought him up in an aristocratic way. In his childhood, he learned the Qur'ān, calligraphy, poetry and the elements of languages other than Arabic, such as the Romance language, which was current in official and Muslim quarters. From the very beginning of his life Ibn Hazm was troubled by palpitations of the heart.¹¹

He studied under the great scholars of the time. A glance at their names shows that they varied widely in character, interests and specializations.

¹⁰ See Palencia, *al-Shi'r al-Andalusī*, pp. 193f; and Sanchez Albornoz, *Ibn Hazm Qīma Esbāniyya*, quoted and translated by al-Tāhir Makkī, *Dirāsāt 'an Ibn Hazm wa Kitābu Tawq al-Hamāna*, Dār al-Ma'ārif, Cairo, 1401/1981, pp. 139f.

¹¹ Ibn Hazm, *Tawq*, pp. 79f; see also Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, pp.5ff.

Among them was the traditionalist Ibn al-Jassūr (d. 401/1010), who taught Ibn Hazm when he was about fifteen years old. The historian, and man of letters, Ibn al-Faradī (d. 404/1013); the Malikī jurist Ibn Dahhūn (d. 431/1039); Abū al-Khiyār Sulaymān Ibn Muflit the Zāhirī jurist (d. 426/1034); the philologist Ibn ‘Abd al-Wārith (d. 4th Century A.H.; 10th Century A.D.) and Ibn al-Kattānī (d. 420/1029), who taught Ibn Hazm philosophy, logic and natural sciences.¹²

While still young, Ibn Hazm attended the official meetings of the Caliphs, their secretaries of state, their judges, scholars and the leading personalities of their society.¹³ This gave him confidence and experience so that he did not hesitate later to express his opinion and ideas, in no matter what field. History records two great incidents: the first is his appearance in the presence of the Hājib ‘Abd al-Malik Ibn Abī Āmir in the year 399/1008, where he heard the poet Saīd al-Lughawī (d. 410/1019) reciting a poem. The poet was so impressed by Ibn Hazm’s obvious admiration that he gave him a copy of it in his own hand as a memento.¹⁴ The second incident is when he appeared with his father when Hishām the Second was falsely declared to have died. He was an eye-witness of the latter’s false funeral, and has left an account of it. At the time of the false declaration he was still very young, perhaps about fifteen years old.¹⁵

Ibn Hazm occupied the post of minister three times, and was also thrown into prison at least three times.¹⁶ His engagement in scholarly and political activities and natural thirst for knowledge never prevented him from marriage and fathering children. It is known that he had three sons, whom he educated and taught himself.¹⁷ Abū Rāfi’ al-Fadl, one of Ibn

¹² Ibn Hazm, *Tawq*, see e.g., pp. 102f, 140, 155, 157,166; Abū ‘Abd Allāh Shams al-Dīn al-Dhahabī, *Siyar al-Nubalā*, ed. by Saīd al-Afghānī, Dār al-Fikr, Beirut, 1969, pp. 6f.

¹³ Ibn Hazm, *Tawq*, p. 49; and al-Humaydī, *Judhwa*, p. 63.

¹⁴ al-Marrākushī, *al-Mu’jib*, pp. 22f; al-Humaydī, *Judhwa*, p. 241.

¹⁵ Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 1, p. 47; see also Abū al-Hasan ‘Alī Ibn Bassām, *al-Dhakhira fi Mahāsini Ahl al-Jazira*, ed. by Ihsān ‘Abbās, Dār al-Mustashriq, Beirut, 1922, part 1, vol. 1, pp. 91ff; and Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, p. 337.

¹⁶ Yāqūt, *Irshād*, vol. 12, p. 237; also Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, pp. 9ff.

¹⁷ Ibn Hazm, see *al-Taqrīb*, pp. 345f; and Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, p. 9.

Hazm's sons, left an account of the number of his father's works. Abū Rāfi' himself became a historian of the state of *Banū 'Abbād*.¹⁸

His available books are a witness to his great learning and depth of knowledge. He says of himself that he was born with a longing for fame and victory. He considered it a defect of character and set himself to cure himself of it. He succeeded in ridding himself of these longings and devoted himself to scholarship.¹⁹

Categorization of the Literary Works

Ibn Hazm provided us with a very useful categorization of the different types of literary works. He said that there are seven reasons to write a book. First, a writer may have something original to say. Secondly, he may complete something which has been left incomplete. Thirdly, he may put right something that is seen to be wrong. Fourthly, he may clarify and explain a mysterious or complicated matter. Number five, he may shorten another person's work that is too long, without omitting anything vital. Six, he may collect information from various separate sources. Seven, he may assemble things that have been scattered like beads, and thread them together again. He says that these are the only categories in which scholars and perceptive people can write.²⁰ He classifies *his own* book on logic in the fourth category, i.e. books which explain a difficult matter and clarify its terms.²¹ The subject of logic was already worked out before his time; he did not add to it but explained it; however, in so doing he also corrected some erroneous ideas which people held about it, and, as he collected his information from various sources, it also overlaps with the later categories.

Authors all belong to these seven categories and can only be judged and declared better or worse according to their industry in digesting information. One man may be an expert in a very restricted field.²²

¹⁸ al-Marrākushī, *al-Mu'jib*, p. 33; Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, p. 347; and Abū al-Qāsim Khalaf Ibn Bashkuwāl, *al-Sila*, al-Dār al-Misriyya li al-Ta'lif wa al-Tarjama, Cairo, 1966, part 2, p. 464.

¹⁹ Ibn Hazm, *al-Akhlāq*, pp. 131f.

²⁰ Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, pp. 103f.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*, p. 104.

Having listed all the categories of possible books, acceptable and unacceptable, he says that truth cannot be obtained except by laborious research, and laborious research entails a great deal of reading in all religions, searching out sayings, theories, hearing the evidence of other parties and subjecting it to careful examination, looking at the nature of things and also studying the opinions, religions, sects, schools of thought, and matters of controversy of many peoples, and reading their texts.²³

Ibn Hazm differs from those Muslims who forbade the reading of all books but the Qur'ān and Hadith, taking these as their only source of knowledge. Ibn Hazm countered their argument by saying that in the Qur'ān Allāh speaks of the atheists, who say that the world has no end,²⁴ and the Zoroastrians who believe in two gods,²⁵ and the Trinitarians who, believe in three;²⁶ Allāh mentions them in order to show the contradictions and negations contained in their doctrines.

The Importance of Learning Foreign Languages

Ibn Hazm said that it was essential for the searcher after truth to read the Qur'ān, its interpretation, linguistics, and laws, and the Hadith of the Prophet, the history of peoples ancient and contemporary, geography, astronomy and the biography of the Prophet, which provides a model of good behaviour that brings benefits in this world and the next; but above all, the searcher after truth should have a full knowledge of the original languages from which the books were translated, in order to be sure that he is understanding the true sense of the works.²⁷

Ibn Hazm is unique in urging the Muslim scholars to learn to foreign languages. This will help towards a better understanding of the text and widening the possibility of arriving at a right conclusion.

---

²³ *Ibid.*, p. 344.

²⁴ 17:49; 36:79; 45:24.

²⁵ 22:17.

²⁶ 5:72-73.

²⁷ Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, p. 344.

In this context, it should be clear that Ibn Hazm is not in favour of holding one language superior than the other. In his view, language is only a means to convey the ideas, opinions and feelings.²⁸

It is important to note Ibn Hazm's call to scholars to learn languages besides that of the Qur'an, and not to depend only on translations. This indicates his tough methodology in writing about other religions. This is firstly. Secondly, it shows his high esteem of other languages. He himself must have known some foreign languages. In my previous writings about Ibn Hazm I have thrown up the suggestion that he knew other languages. Here I should like to add some solid evidence for this suggestion.

In his book on logic, *al-Taqrīb li Hadd al-Mantiq*, Ibn Hazm criticizes the translators, using such phrases as "this is the word used by the translators, and it is confusing."²⁹ In another place he says, "For this, we have translated it."³⁰

Moreover, and even more important, he says, "You should know that in the Arabic language the question 'by what?' and the question 'by which?' ما *mā*, and *أي* *ayy*, may be similar and interchangeable in Arabic, having the same meaning since anyone who mastered the Latin language would be able to distinguish between these two concepts in enquiries, because Latin uses a different word for the general and for the choice of alternatives."³¹

This indicates that he knew Latin. Why does Ibn Hazm not state clearly which other languages he himself knew? It is possible that his pride in the Arabic language was so great that he did not think it anything to boast of, that he also knew Hebrew, Greek and Latin. We do not suggest however, that Ibn Hazm's knowledge of other languages is the reason for his remarkable success. Ibn Khaldun, the great historian and philosopher knew only Arabic, but his own works are known throughout the world. It is universal in the trend and appeal.

---

²⁸ Ibn Hazm, *al-Ihkām*, vol. 1 p. 32

²⁹ *Ibid.*, p. 112.

³⁰ *Ibid.*, p. 256.

³¹ *Ibid.*, p. 109.

Science and Ethics

Ibn Hazm never rejects any science which helps man. He promoted logic at a time when it was not welcomed by orthodox Muslims.

In his book on religions, religious thoughts and sects, he wrote on philosophy, the roundness of earth etc... He applied his literalist theories to doctrinal matters both Islamic and non-Islamic. He defended logic against its rigid critics and to all kinds of scholarship and science, to religion as well as grammar, philology, poetry, medicine and chemistry, engineering and astronomy. Saying it helps experts in all these fields to define their terminology, to set up analogies, etc.³²

Contrary to the general attitude of Muslim scholars, Ibn Hazm accepted philosophy an intellectual title to promote understanding of religion and human mind.

The author under discussion gives his definition of *'ilm*, science or knowledge, as follows: "anything you know is called *'ilm*. This includes the science of commerce, needlework, shipbuilding, agriculture, horticulture, building and construction works, etc, and all useful things necessary for life". He attacks those Muslims who oppose some branches of knowledge, some sciences, saying that they have no bearing on the *Qur'ān* or on Islamic rites. He points out that the Prophet Muhammad commanded us to study medicine.³³

Ibn Hazm believes that knowledge or science should serve humanity and promote our life standards, behaviour and understanding and perception; it is not a luxury, a useless hobby, studied merely for self-satisfaction. He criticizes those who study logic and go no further. He says that they are like people who have the means to build but never do build anything.³⁴

In Ibn Hazm's view, surveying is useful because it helps to locate water; civil engineering helps to lift heavy loads and develop useful machines. He

³² *Ibid.*, p. 102.

³³ Ibn Hazm, *Risāla fi Marātib al-'Ulūm*, in *Rasā'il Ibn Hazm al-Andalusī*, ed. by Ihsān 'Abbās, al Muasasa al-'Arabiyya li al-Dirāsāt wa al-Nashr, Beirut, 1983, p. 80. Ibn Hazm's *Risāla fi Marātib al-'Ulūm* is translated into English by A. Chejne, Kazi Publications, U.S.A., 1982.

³⁴ *Ibid.*, p. 89.

does not encourage the study of astronomy and space, because in his view it brings no practical achievements. It requires long years of experiment and observation over several generations since the orbit of one planet can take 10,000 years.³⁵

If Ibn Hazm lived in our time he might change his mind since such great strides have been made in space. But it is certain that he would criticize those who use science for destructive purposes; they only want to win superiority over others. Ibn Hazm would be very unhappy about the separation of science and religion on one hand and on the other between science and ethics. Giving prominence of materialistic values over moral and spiritual ones is extremely destructive. He believed that all branches of science depend on each other.³⁶

He continually stresses the morality of things, the morality of man, and the morality of knowledge. That is why his discussion of knowledge is part of his book on morality.³⁷

In this context, it is useful to note that science is now wedded to technology and faithful in its service. The modern scientists think that technology can create abundance and replenish or eke out the supply of the natural goods and facilitate and mellow man's life and material welfare. Unfortunately, technological blessedness creates conditions of life that more and more people find unbearable. The cries of pain and anguish can be seen, and heard in common talk, in the media, in plays and novels, and in the studies of Sociology and Psychology. "Against all this sort of testimony, no argument and no promise will avail. When the sweetness of life, such as it is at the best of time, vanishes altogether the weak go under and the strong go elsewhere".³⁸

Our author is in favour of encyclopaedic learning, knowing something about every branch of knowledge. This time he is quoting one of his

---

³⁵ *Ibid.*, p. 68.

³⁶ Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, p. 102.

³⁷ See Ibn Hazm, *al-Akhlāq wa al-Siyar*, pp. 102ff.

³⁸ See *The University History of the World*, ed. by J. A. Garraty and P. Gay, New Orchard Editions, U.K., 1985 pp. 1164-1165.

teachers, Yūnus Ibn ‘Abdullāh Ibn Muhammad, known as Ibn al-Saffar, the chief judge of Cordoba, who told him that if a person takes some knowledge from each branch he will be able to feel at home in any society and join in any discussion.³⁹

This theory must have greatly influenced Ibn Hazm, who later became a veritable encyclopaedia, yet he also advises students to keep quiet about matters that they do not understand.⁴⁰

Ibn Hazm realizes that there are differences between people with regard to ability and natural aptitude for learning. If someone is not able to keep up with every branch of knowledge, he should specialize in one and leave the rest to others; the result is a community, a scholarly collective that knows everything.

As in building a house, it is necessary to have some workers to carry the stones and bricks, someone to paint, a carpenter to fit the window frames; all the specialist workers together create the house.⁴¹ This theory can be applied to scholarly matters, and also to life itself. Everyone should make their contribution to the life of the community. He quotes his teacher Abū ‘Abd Allāh Ibn Muhammad Ibn al-Kattānī, who told him and the other students, “Look at the loaf of bread in your hand. How many hands have prepared it for you -the sower who sowed the seeds, the reaper, the miller and so on and so on.”⁴²

Abilities and Tendencies in Learning and Education

In Ibn Hazm’s view, every person should study the subject for which he has a natural inclination. He says, for example: “Anyone who has a natural inclination towards a branch of knowledge, even if it is inferior to other branches, should not abandon it, or he would resemble someone who plants

---

³⁹ Ibn Hazm, *Marātib al-‘Ulūm*, pp. 71f about Yunus Ibn ‘Abd Allāh; see al-Humaydī, *Judhwa*, pp. 384f.

⁴⁰ Ibn Hazm, *Marātib al-‘Ulūm*, p. 80.

⁴¹ *Ibid.*, p. 83.

⁴² *Ibid.*

coconuts in Andalusia or olive trees in India, where they would give no fruit."⁴³

He says that we should not offer to teach those who are not worthy of it.⁴⁴ Here he does not mean that knowledge is only for the elite, distinguished by money and position. This would be wrong, since Ibn Hazm does not attribute superiority to breeding or class. He himself preached the cause of free education.⁴⁵

He meant that knowledge should be spread among those who are prepared to learn and who possess certain virtuous qualities. He says that nothing does more harm to knowledge than the outsiders who enter its field and think that they know everything and can do good, when in fact they are ignorant and corrupt. He stresses that we should instil knowledge according to the ability of the students.⁴⁶ He obliged the student to travel in the quest for knowledge, if there is no opportunity to study in his own area.⁴⁷

In his view, knowledge is not measured only by its material results and gains, but also its spiritual benefits. Scientists should not work apart from God; knowledge is a gift from God, freely available to all, but God can take it back at any time. For example, a philosopher may face a situation which makes him forget all his wisdom, and maybe lose all his intelligence. Many read greatly and achieve little; others read less and are able to create a great deal. The best knowledge, in Ibn Hazm's view, is that which brings you close to God.⁴⁸

It deserves emphasis that Ibn Hazm favours broadmindedness in learning and acquitting oneself with the current ideas and opinions which constitutes the basis and characteristics of the society and of identity. In his view, education should be compulsory, free of charge and systematic and above all moral and practical.

⁴³ Ibn Hazm, *al-Akhlāq wa al-Siyar*, p. 105.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 104.

⁴⁵ See *Ibid.* and Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, pp. 345f.

⁴⁶ Ibn Hazm, *al-Akhlāq*, pp. 107f.

⁴⁷ Ibn Hazm, *Risāla fī Marātib al-'Ulūm*, trans. by Chejne, p. 234; and M. Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, p. 16.

⁴⁸ Ibn Hazm, *al-Akhlāq*, pp. 105ff.

Ibn Hazm as a Critic

To start with, Ibn Hazm was inventive, and interested in many things. He adopted and defended e.g., the theory that the earth is round.⁴⁹

In his book *al-Taqrīb*, he recorded that his teacher's father invented a system of raised letters for blind readers similar to Braille's.⁵⁰

He discussed not only jurisprudence and religious matters but also music. His observations on music are very important and accurate.⁵¹ But, he does not encourage the study of alchemy and magic, agreeing with Ibn Khaldun in this.⁵² In Ibn Hazm's view the claim of the alchemists that the elements could be changed was nonsensical and a waste of time.⁵³ Of course he could have no idea of the discoveries of modern physics.

Ibn Hazm's cheerful nature and also his ready wit and creativity are illustrated by his explanation of the nature of poetry. He said that a poem without lies and exaggeration is not poetry. He gives two examples. First:

"Night is night, day is day, mule is mule, ass is ass, cock is cock, pigeon is pigeon and resembles it in that both are birds and have beaks."⁵⁴

A poet who produced this would be the subject of scorn and laughter. But a poet who dug up lies and exaggeration would produce acceptable work:

"The pain and weeping grow accustomed to lodging in his body. Love whittles him away to the point of invisibility. He is invisible even to our thoughts, except as a thought. He is even harder to see than a thought. We have heard his weeping from nearby. You seek the person where the sound of weeping comes from. It is not his strength that keeps him alive, but the fact that pain made him melt away so completely that death could not find him."⁵⁵

⁴⁹ Ibn Hazm, *al-Fisal fī al-Mīlāl wa al-Aḥwā' wa al-Nihāl*, Subayh, Cairo, 1384/1964, vol. 5, p. 144.

⁵⁰ Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, p. 192; see also Abū Layla, "Ibn 'Abd al-Wārith al-Andalusī al-Mukhtari al-Haqīqī li Braille", *al-Muslimoon*, London, 1985, vol. 1, number 32, p. 19.

⁵¹ Ibn Hazm, *Marātib al-'Ulūm*, p. 60.

⁵² *Ibid.*, pp. 69ff.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Ibn Hazm, *al-Taqrīb*, pp. 354ff.

⁵⁵ *Ibid.*

He preferred nothing to the search for knowledge and the spreading of it.⁵⁶ He himself wrote a poem saying that it was the ambition of his lifetime to learn and to spread knowledge. Once an idea for a poem had lodged in his mind, he followed it through to the end, cutting himself off from his surroundings until it was complete and written down.⁵⁷

Social Views

Ibn Hazm likes peace and justice. He spoke against the civil war, being fully aware of its bad effects. He said, "It stops the blossom coming to fruit."⁵⁸ From his childhood Ibn Hazm is always conscious of God's presence in his life, controlling it. He may attend a meeting for amusement but never hesitates to correct intolerable behaviour. He defends women and protects their rights, and would talk to them without restriction, although he never made a sexual contact to any except his wife. He joked and was pleasant, but in moderation.⁵⁹ He admitted to having faults, he said, "I have an inclination to make jokes, but I try to control it and not annoy people when I make a joke."⁶⁰ But a lack of humour is a sign of narrow-mindedness and arrogance and equally to be avoided.⁶¹

Ibn Hazm loves children and he criticised the Book of Joshua in which Joshua gives orders that Achan Ibn Charmi should be stoned to death and his cattle and children should be burned. In Ibn Hazm's view the children have no guilt, and the cattle have no sin - why should they be killed?⁶² He defends the rights of slaves, and the right of everyone to a free education and honourable life.⁶³ Ibn Hazm knew the weakness of human nature, and the strength of temptations.

Concerning the sins and faults which emerge from physical temptations, and which inhibit faith and doctrine, we find that Ibn Hazm is tolerant and

⁵⁶ al-Humaydi, *Judhwa*, p. 310.

⁵⁷ Ibn Hazm, *Tawq*, pp. 145f.

⁵⁸ Ibn Hazm, *al-Akhlāq*, p. 129.

⁵⁹ Ibn Hazm, *Tawq*, p. 171.

⁶⁰ Ibn Hazm, *al-Akhlāq*, pp. 130f.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Ibn Hazm, *al-Fisal*, p. 3.

⁶³ See Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, p. 18.

forgiving. He is sympathetic with men who love women. He has an exact knowledge of the temptations of women and of men, the appointments and lovers' meetings; nevertheless he overlooks many such things, because they are human.

He does not attack of people of weak nature but asks Allāh's forgiveness for them to wash away their sins.⁶⁴ He does not draw a sanctimonious contrast between his own piety and their behaviour. He is humble and does not speak from an ivory tower. Abū 'Abd Allāh Ibn Kulayib of Kairawān asked Ibn Hazm what he should do with his lover, should he see her? Ibn Hazm's answer was "You should try to cheer up your spirit by seeing her, even if she does not want to see you."⁶⁵

Ibn Hazm regards such faults as temporary that, like a sickness, can be cured. We have already said that he respected women, rejecting the ideas current at the time that women were more liable to corruption than men. In his view a woman could be a prophetess, such as Mary and Sarah, who spoke to the Angel; they could be rulers, though not as high as the rank of Caliph. In his book, *Naqt al-Arūs*, he gives us this information: "A woman called Thamal al-Qahramana sat as a judge during the time of al-Muqtadir. In her presence sat the judges and jurists with her."⁶⁶

Ibn Hazm passes no comment here, showing that he was not disturbed by the fact that a woman acted as a judge. In the same book there is quite a lot of information about women and their rule in history.⁶⁷

Ibn Hazm has a critical eye when he looks at society. He first analyses his own nature, mentions his own defects of body and mind, and how he has overcome them. He then criticizes the society of his time, the religious leaders and thinkers belonging to different religions. But do not think that he only spotted their faults and was blind to their good qualities. His criticism of the Jewish people and Judaism does not need stressing.⁶⁸

⁶⁴ See e.g., *Tawq*, pp. 65, 79, 80, 96, 97.

⁶⁵ *Ibid.*, pp. 73f.

⁶⁶ Ibn Hazm, *Naqt al-'Arūs*, p. 84.

⁶⁷ *Ibid.*, pp. 68ff.

⁶⁸ See Ibn Hazm, *al-Akhlāq*.

Ibn Hazm criticized the Christians as severely as he did the Jews, but he admitted that the Christians were also a great nation, possessing philosophers and wise men in spite of their belief in the Trinity. His arguments with the Christian chief judge of Cordoba, about the sensual pleasures in Paradise, were productive and peaceful.⁶⁹

Ibn Hazm is also the greatest political critic of the petty kingdoms, and also a great defender of the people's rights. He says that the society of his time was sinking into unlawful matters, and in his view this was due to the corrupt rule of the petty kings. The petty kings took poll-tax from Muslims as well as Jews and Christians. For Political reasons they strengthened the position of the Jews and made them tax-collectors. They exacted heavy taxes from the people on their cattle, farms, commercial undertakings, their herds of sheep and sales of honey, and everything that could be sold in the market. Some of these rulers allowed Muslims in some areas to sell wine, of course in order to collect more taxes from them. Ibn Hazm calls these people, the petty kings, "usurpers" who had taken the land by force and were kept in power by hypocrites and opportunists. Ibn Hazm sees all this as contrary to the teachings of Islam. Islam does not approve of oppression, or of requiring more of a people than they can deliver, otherwise the state will not work towards the prosperity of the people. He criticized those kings who set themselves firmly on the throne without realizing the earthquake which threatened to overturn their footstool.⁷⁰

Ibn Hazm stresses the internal weakness of the petty kings, and their political ineptitude. He says that they would even worship crosses if they knew that the worship of crosses would benefit them. They already took the help of Christians against their co-religionists. In his criticism, Ibn Hazm gives us a vivid picture of the farms and markets of al-Andalus, and what the people were growing on their lands. From him we know for example that in Larda they mined gold.⁷¹ Ibn Hazm's description of his country is like a physician's description of a dying person. Despite this, Ibn Hazm does not deny all good qualities to the petty kings.

---

⁶⁹ Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 2, p. 103.

⁷⁰ See Ibn Hazm, *al-Radd 'alā Ibn el-Nighrila*.

⁷¹ *Ibid.*

Scepticism and Relativism

In his book *al-Fisal*, Ibn Hazm mentioned two Jewish scholars, whom he declared to be great, sincere and truth seekers.⁷² Ibn Hazm referred also, to Saadia Gaon (269-331/882-942), as a great theologian,⁷³ and acknowledged the ability of Ibn al-Nighrīla (383-448/993-1056), as the most accomplished scholar and debater among the Jewish community.⁷⁴

Ibn Hazm praises Ishmael Ibn Yūnus al-'Awar (the one-eyed), the Jewish physician who, according to him, was a skilful and expert physiognomist, who held the theory of the equivalence of proofs.⁷⁵ According to Ibn Hazm this means "It is impossible for one system so to triumph over another system, or for one theory so to vanquish another that truth will shine forth clearly and unmistakably, distinct from error beyond any doubt. Rather, it may be that the proofs for any one theory are as valid as those for any of the other theories. They say that whatever is established through dialectics may be destroyed by dialectics."

Ibn Hazm's argument against the theory of the equivalence of proofs enables us to discover more about the background and the course of scepticism and relativism as one aspect of the way that led to the philosophy of Ibn Rushd (Averroes (520-595/1126-1198)). In this context, Ibn Hazm refers to another Jewish thinker, Ismail Ibn al-Qarrad, who propagated a universal religion.⁷⁶

On the art of debate and criticism, Ibn Hazm wrote a book about the merits of al-Andalus, '*Risāla fī Fadl al-Andalus*' which shows a degree of patriotic feeling. He sets out his principles of criticism. In his view, the wise man should accept what is proven, and reject what is unproven. It is not for us to force tongues to declare defeat when the argument is over, but we should oblige our souls to accept the outcome and our tongues to acknowledge it.

---

⁷² Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 1, p. 123.

⁷³ *Ibid.*, vol. 3, pp. 121 and 125.

⁷⁴ *Ibid.*, vol. 1, pp. 107 and 103.

⁷⁵ Ibn Hazm, *Tawq*, p. 35, and Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 5, pp. 193f.

⁷⁶ Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 5, p. 93f.

True evidence cannot be contradictory: a thing cannot be both wrong and right. If something is proved right you should accept it and abandon your previous opposition. "Do not refrain from accepting it for one hour." If you find something confusing, you should clarify it, and not rely on your opponent being unaware of it, because someone else may raise it in his presence later. When the truth is on your side, do not bother about the people, however many they are, or reputable, or high-ranking. Truth ranks higher and takes precedence over everything else, and deserves all our veneration. In declaring the truth, he says, "Do not worry about the rank of the people.

A superior person can still be wrong, unless he is infallible like the prophets. If this superior person had seen the truth as you have seen it, he would have immediately taken it up. If not, he is not as great as he seems."

Ibn Hazm himself was quick to admit that his opponent was right if the argument proved it. He said, "Do not be misled by the many correct points that someone can make - he may then make a mistake in something very obvious, after arguing correctly about very complicated and abstruse matters."⁷⁷

Ibn Hazm was a phenomenal in memorizing texts. He was famous for it in his own time and afterwards. Even his enemies and critics always acknowledged that his learning was vast and deep. Despite the great amount of information stored in his mind he was a great creative author. Here I do not agree with Ibn Khaldūn that too great a store of memorized poetry and literature inhibits the personal muse. Ibn Hazm and Imam al-Shāfiī, who were great memorizers and poets, can disprove Ibn Khaldūn.⁷⁸

It is worth noting that because Ibn Hazm was such a great Hafiz, he made some mistakes, sometimes confusing the narrators in *Hadīth* literature. This criticism has some basis. For example, Ibn Hazm mistakenly counted the book *Shir Quma* as a Talmudic writing.⁷⁹ He ascribed to John Chrysostom (the Golden Mouthèd) (c. 347-407 A.D.), the idea that the tree on which Jesus

⁷⁷ *Risāla fī Marātib al-'Ulūm*, p. 80ff \

⁷⁸ See Ibn Khaldūn, *al-Muqaddima*, ed. by A. Wāfi, vol. 1, p. 105.

⁷⁹ Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 2, p. 6 ff.

hung was the same tree from which Adam ate. I could not find it among the known writings of John. He mistakenly ascribed the book *al-Intisār wa al-Radd 'alā Ibn al-Rāwandī al-Mulhid* by Abū al-Hasan Abd al-Rahīm al-Khayyāt (d. 300/912) to Abū Bakr Ibn al-Bāqillānī (d. 403/1014), the author of *Kitāb al-Tamhūd*.

Ibn Hazm says that after the Jews came from Babylon no prophet arose among them, while in fact Haggai was a prophet and Zachariah was also a post-exile prophet.⁸⁰ But he may have his own reasons for excluding these prophets. Perhaps he regarded them as minor figures with no message to convey.

Conclusion

It is evident that Ibn Hazm himself had a very large collection of books which covered all branches of knowledge. In debate, he used to tell his critics, "I have such-and-such a book which you hold dearly" or "Here is the book, come and check."⁸¹ He also read from the library of the Caliph al-Hakam, and read over fifty letters written by al-Nāsir to his officials,⁸² and sought information in the meetings of the court and of the mosque, from public meetings and gatherings. He collected information from the written word and the spoken, from men and from women. He debated and lectured in the synagogue, and perhaps also in the church.⁸³

This is Ibn Hazm as a man and thinker - a tale of suffering and triumph. He wrote centuries ago, but when you read him now you feel that he belongs to our own time.

Here I would like to conclude my speech with the following anecdote: Once Ibn Hazm debated with a poor jurist, Sulaymān Ibn Khalaf al-Bājī (d. 474/1081), and he won the argument. The poor jurist began to excuse himself,

⁸⁰ *Ibid.*, vol. 2, p. 16

⁸¹ Ibn Hazm, "Risālatān lahu..." in *al-Radd 'alā Ibn al-Nighrīla*, pp. 103, 105, 107.

⁸² Ibn Hazm, *Jamharat Ansāb al-'Arab*, ed. by 'Abd al-Salām Hārūn, Dār al-Ma'ārif, Cairo, 1962, p. 100; and Ibn Hazm, *Naqt al-'Arūs*, ed. by Shawqī Dayf, Cairo University, Majallat Kulliyat al-Ādāb, Cairo, December, 1951, p. 52.

⁸³ Ibn Bassām, *al-Dhakhīra*, part 1, vol. 1, pp. 132 and 163ff; and Ibn Hazm, *al-Fisal*, vol. 2, pp. 103f; see also Abū Layla, *The Muslim View of Christianity*, p. 10.

saying, "I had to study at night, reading by the light of the lamp of the market-guards." Ibn Hazm replied, "I was disadvantaged too; I had to read from gold and silver discs, resting on footstools." The point he was making is that the possession of wealth may be as much a hindrance as poverty is.

Ibn Hazm holds up a faithful mirror to the multi-cultural society in which he lived. His contribution to human knowledge is great. He provides invaluable and interesting information about the Jews and Christians. His ideas about and knowledge of the Jews are still valid today and can make a useful contribution to the dialogue between their religious communities and Muslims and indeed between nations.

BİR DÜŞÜNÜR VE MÜNEKKİT OLARAK İBN HAZM

Prof. Dr. Muhammed EBÛ LEYLE

Ezher Üniversitesi

Çeviri: Seda Ensarioğlu

Pek muhterem meslektaşım Prof. Dr. Ahmet [Saim]* Kılavuz'un daveti üzerine, tanınmış bir üniversite olan Uludağ Üniversitesi'nde, bütün Müslümanlar için değerli bir ülke olan Türkiye'de bulunmaktan büyük bir onur duyuyorum. Orta Çağ İspanyası'nın müstesna âlimi İbn Hazm hakkında bir konuşma yapmak üzere burada bulunmaktayım. Bu büyük âlim hakkında söylememiz gereken her şeyi ifade edemeyecek kadar sınırlı bir vaktimiz olacak. Bütün beşerî bilgileri öğrenme teşebbüsünün hâlen mümkün olduğu günlerde, hayata çok farklı pencerelerden bakan İbn Hazm, parlıtlı bir elmas gibi, pek çok yönü olan biriydi. O, azametiyle uzaklardan görülebilen büyük bir dağ gibidir. Siz ona yaklaşılırsınız ve o size daha yüce görünür. Siz tırmandıkça ve zirveye ulaştığınız düşünükçe bu dağın size gittikçe daha çok belirmeye başladığını görürsünüz.

Böyle muazzam bir konuyu ele alırken, Ezher'deki hocamın tavsiyesine uymalıyım; kendisi, bir Arap özdeyişinden iktibasta bulunur: "Eğer her şeyi yapamıyorsan, bu, hiçbir şey yapmadan gerektiği mânâsına gelmez." Dolayısıyla ben de konunun belirli alanlarıyla kendimi sınırlamak zorunda kalacağım.

---

* Köşeli parantez içindeki açıklamalar çevirene aittir.

İlim dünyası 20. yüzyılda İbn Hazm'ın öneminin farkına vardı. İbn Hazm'a ait pek çok kitap keşfedildi ve eleştirel girişler eklenerek yayımlandı. Eserlerinin pek çoğu ya bütünüyle ya da özet hâlinde çeşitli dillere tercüme edildi. Onun hakkında pek çok dilde çok sayıda ilmî kitap ve makale yazıldı. İbn Hazm'a gösterilen ilgi gitgide büyüyor ve bana öyle geliyor ki, büyümeye devam edecektir.

Ben de doktora tezimi İbn Hazm ve Hıristiyanlık üzerine yazdım ve eşim Nurşif Rif'at ise doktora tezini İbn Hazm ve onun Yahudiler ve Yahudilik hakkındaki görüşleri üzerine yazdı. İbn Hazm'ın bazı eserlerini de İngilizce'ye tercüme ettim.

Hiç şüphe yok ki, İbn Hazm Yahudilerin ve Hıristiyanların temel ve kutsal kitaplarını okumuştur. Bu iki din hakkında en kapsayıcı eserleri telif eden âlimin İbn Hazm olduğunu ilan etmekte asla tereddüt etmiyoruz. Kutsal Kitap eleştirilerine gelince, o, yüz yıllar öncesinden modern metotları uygulamasıyla, kendi döneminin oldukça ilerisindeydi. İbn Hazm, öğrenme ve eğitime, sosyal ve siyasî eleştiriye ve Kutsal Kitap araştırmalarına özel ilgisi olan çok yönlü bir âlimdi.

Endülüs bağlamında değerlendirilirse, İbn Hazm, o dönemde bu ülkenin en göze çarpan, en bilgili ve en parlak âlimi, mühim mevzuların müzâkeresi ve tetkikinde yorulmak nedir bilmeyen bir kişiydi. Belki de Endülüs'te bir tek alanda ona benzeyen başkaları da vardır; fakat o, bütün bu alanlarda üne sahipti ve ardında pek çok el yazması eser bıraktı. İslâm hakkında size her şeyi söyleyecek bir kaynak olarak tek bir kişiyle sınırlandırılma durumunda kalsaydınız, tercihiniz İbn Hazm olurdu.

O, her alanda bilgi sunar, bizatihi kendisi bir ansiklopedidir; fakat ansiklopediden farklı olarak, İbn Hazm sıkıcı özetler değil, ilginç detaylar verir. O edip ve şair, fakih ve tarihçi, rasyonalist ve ilâhiyatçı, gelenekçi, filozof ve ahlâk ilmi uzmanı, mantıkçı ve muallim, eğitimci, teorisyen, fizikçi ve soybilimci, biyografi ve otobiyografi yazarıdır. O, faal bir siyasetçi ve hukukçu, mukayeseli din çalışmalarının öncüsü, hatip ve vaiz, dil bilgisi uzmanı, filolog ve dilbilimci, psikolog ve sosyologtur. Bütün bunların ötesinde, samimi ve mütedeyyin bir kişidir; doğru olduğuna inandığı şeyi yazar ve tenkitlerini büyük bir dikkatle, özgün bir şekilde ve sarahatle yapar.

Bir gün bir bedevi, çadırında, mehtaba doğru halife Mutemid b. Abbâd'ın şiir kitabından ezberlediği bir şiiri okuyan Sevilalı bir adamın sesiyle uyandı.

Kalbini ferah tut,

Telaşla atışını sona erdir.

Sakinleştir;

Düşüncelerinin seni yönlendirmesine son ver.

Hüzün ve dikkat,

*Sana neyi geri getirebilir?*¹

Bedevî bu şiirden o kadar çok etkilenmişti ki, böyle mısraları bir insanın yazabileceğine ve aynı zamanda iyi bir halife olmaya vakit bulabileceğine inanmadı. Bu bedevî, İbn Hazm'ın çok yönlü faaliyetleri ve başarıları hakkında acaba ne düşünürdü? Ebû Abdullah el-Humeydî'ye (ö. 488/1095) göre, İbn Hazm rakibi olmayan büyük bir şairdi ve bitmeyen bir ilhamla, her türde spontane şiir yazabiliyordu.²

İbn Hazm bizlere, İslâm âlemine ve bütün ilim dünyasına muhteşem bir birikim, bir deve yükü, tahminen 400 cilt, yaklaşık 8.000 varak kitap bırakmıştır.³ Çeşitli hastalıklara yakalanmış, aktif olarak siyâsetle ilgilenmiş, hapis, sürgün ve ailesinden uzak kalma tehlikelerini bizzat yaşamış olmasına rağmen; hatta ileri yaşlara kadar yaşamamış olduğu halde bunları gerçekleştirebilmiştir. Vefat ettiğinde 70 yaşını biraz geçmişti. Neredeyse bütün kitaplarını kendi eliyle yazmıştı. Çocukluğunda cariyelerin ona hat sanatını öğrettiklerini unutmamalıyız. Hayatının son yılına kadar okumaya ve yazmaya devam etmiştir.⁴

¹ Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-Sire*, thk. Hüseyin Mu'nis, Matba'atu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1963, c. 2, s. 58.

² *Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vulâti'l-Endeliis*, ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, 1966.

³ Muhyiddin İbn Muhammed Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi Telhisi Ahbâri'l-Mağrib*, ed. R. Dozy, 1 bs., E. J. Brill, Leiden, 1881; 2. bs., Oriental Press, Amsterdam, 1968, s. 33; M. Abû Laila, "An Introduction to the Life and Work of Ibn Hazm (II), *The Islamic Quarterly*, The Islamic Cultural Centre, Londra, 1405/1985, c. 29, sy. 3, s. 83 vd.

⁴ Bk. İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer fi Müddâvâti'n-Nufûs*, thk. et-Tâhir Ahmed Mekki, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1401/1981, s. 130, 203, 210; İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 346; M. Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 6.

İbn Hazm'ın önemsiz şeyler yazıp çizen, diğer insanların düşüncelerini kopyalayan, bu nedenle bu yekûnda kitap bırakmış biri olduğunu zannedenleri uyarmak isterim. İbn Hazm asla böyle bir ithama maruz kalmamıştır. Bilâkis, oldukça yapıcı olduğu ve geleneksel bilim ve inanç anlayışı bakımından sınırların dışına çıktığı için eleştirilmektedir.⁵ Onun bu kadar çok üretken oluşu, rakiplerinin ona eleştirmelerine neden olmuştur. Ne yazık ki onun bütün kitapları günümüze ulaşmadı, pek çoğu kayboldu. Bazı kitapları, Sevilla'da İbn Abbâd'ın emriyle, bir ceza göstergesi olarak halka açık bir yerde yakıldı.

Âlimimiz bu hâdiseyi kısa bir dörtlükte zikreder. Dörtlükte, kitaplarının imha edilmesinden dolayı hiç tasalanmadığını, çünkü onların muhtevâsının hafızasında muhafaza edildiği söylemektedir.⁶ Bu, onun yıkılmaz bir ruh haline sahip olduğuna delildir; aynı zamanda, bütün kitaplarını hafızasında tutmuş olduğu gerçeğinin de ilginç bir kanıtıdır.

Ne yazık ki, başka yerlerde olduğu gibi, Endülüs tarihinde de kitapların yakıldığı bazı olaylar meydana gelmiştir.⁷ Neyse ki, İbn Hazm'ın en önemli kitaplarının bazıları günümüze ulaşmıştır. *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* isimli, Mukâyeseli Din Ansiklopedisi ve Din, Dinî Düşünce ve Mezhepler Tarihi eseri çeşitli baskılarıyla günümüzde mevcuttur (bunlar iyi baskılar değildir; eleştirel bir incelemeyi beklemektedir).

Hem mukâyeseli hukuk konusundaki geniş eseri *el-Muhallâ* hem de muhteşem çalışması *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, bütün ilim adamlarının ulaşabileceği ve kullanabileceği eserlerdir. Tabii ki, bir insan ve şair olarak kendisi, meslektaşları, arkadaşları ve özellikle Endülüs kadınları hakkında pek çok mühim gerçeği ifşa ettiği *Tavku'l-Hamâme (Güvercin Gerdanlığı)* isimli aşk ve âşıklar hakkındaki eşsiz eserini de zikretmeden geçemeyiz.

⁵ Meselâ bk. İbn Hazm, "Risâletân Lehu Ecâbe fihimâ 'an Risâletin Suile fihimâ Suâlû't-Te'nûf", *er-Redd 'alâ İbn Nağrîle el-Yehûdî ve Resâil Uhrâ* içinde, thk. İhsan Abbas, el-Medenî, Kahire, 1960, s. 86 vd.; el-Humeydî, *Cezve*, s. 309.

⁶ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *İrşâdü'l-Erîb, Dârü'l-Müsteşrif*, Beyrut, 1922, c. 12, s. 252.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed el-Merrâküşî İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endclîs ve'l-Mağrib*, ed. Colin - E. Provençal, E. J. Brill, Leiden, 1951, c. 4, s. 59.

Bu bağlamda, İbn Hazm'ın *Tavku'l-Hamâme'*deki şiirlerinin yüksek derecede cesaret, coşku, asalet duygusu sezinlendirdiğini ifade etmek uygun olacaktır. Bu kitap pek çok farklı Arapça baskıdan ve pek çok farklı dilde okunabilir. İbn Hazm'ın tarih, siyer, mantık ve ahlâk üzerine yazdığı kitapları, muhtelif konulardaki incelemeleri bugün için ulaşılabilir eserlerdir.

İslâm'ın Orta Çağ'da bu topraklarda oynadığı rol hakkında İspanyolların sergilediği tutumda, son zamanlarda açık bir değişim gözlemlenmektedir. Orta Çağ'da onların arasında yaşayan Müslümanlar, artık kendi millî miraslarının parçası olarak görülmekte ve İspanya tarihine katkıda bulunan kimseler olarak kabul edilmektedir. Daha önce, Araplar ile İspanyollar ve İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki çatışma üzerine odaklanılıyordu. On doku-zuncu yüzyıl milliyetçiliği, Hilal'in yenilgisini kutlayarak, Haç'ı Hilal'in önüne geçirmişti. Günümüzde önde gelen İspanyol bilim adamları [ise], İspanyol kanını Yakın Doğu'dan ya da Fas ve Doğu Afrika'dan kendi ülkelerine gelen kişilerin damarlarında arıyorlar.

Ulaştıkları sonuçlar şu şekildedir: İspanya topraklarına giren Araplar, milyonlarca değil, ancak binlerle ifade edilebilecek kadar az sayıdaydı; çoğu, bölgedeki (hür ya da köle) İspanyol kadınlarla evlendi; bu sürecin sonunda, iki nüfus büyük oranda birbiriyle kaynaştı.⁸ Muhtemelen İspanya'daki bütün Müslüman Halifeler ve onların memurları İspanyol kadınlarla evlenmişlerdir; bu nedenle bir sonraki neslin memurları mavi gözlü ve sarışın olmuştur. Nitekim İbn Hazm da, babası gibi, sarışın kadınlara hayranlık duymuştur.⁹

Muhtemelen İbn Hazm ve babası açık tenliydi. Bu nedenle İspanyol topraklarında İslâm medeniyetinin kurucularının saf Arap kanı taşımadığını, Yahudi ve İspanyollarla karıştığını unutmamalıyız.¹⁰

⁸ Bk. Angel Conzales Palencia, *eş-Şi'rü'l-Endelüsî ve Te'sîru fi's-Şi'ri'l-Urûbî*, The Spanish Institute'de verilen bir konferans bildirisi, Colombia, New York, daha sonra *Modern Spanish Journal*'da yayınlanmıştır, yıl: 1, sy. 2, Ocak 1935. Arapça çevirisini, et-Tâhir Mekki, *Dirâsât Endelüsiyye* adlı eserinde yapmıştır Kahire, Dârü'l-Ma'ârif, 1980, s. 193 vd.

⁹ İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme fi'l-Ulfe ve'l-Ullâf*, thk. et-Tâhir Mekki, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1400/1980, s. 48 vd.

¹⁰ Bk. Palencia, *age*, s. 193 vd.; ve Sanchez Albornoz, *İbn Hazm Qîme Esbâniyye*, çev. et-Tâhir Mekki, *Dirâsât 'an İbn Hazm ve Kitâbu Tavki'l-Hamâme*, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1401/1981, s. 139 vd.

Modern İspanyol bilimindeki bu eğilim hakkında daha fazla detaya girmeyeceğim, fakat bu eğilimi -ve sonuçlarını- bir dereceye kadar, memnuniyetle karşılamalıyız. Bu, İslâm'ın Araplarla eş anlamda görülmemesi yolunda büyük bir adımdır; çünkü İslâm, Arap sınırlarını aşan bir dindir. Bu nedenledir ki, "İspanya'daki Araplar" ifadesi yerine "İspanyol Müslümanlar" ifadesini kullanmak daha doğru olacaktır.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, *the Institute for the Promotion of Islam and Peaceful Co-operation* (İslâm'ın Tanıtılması ve Barış İşbirliği Enstitüsü) kuruldu. Bu, papazların Mağribîlere karşı savaşmakla ilgili vaazlar verdiği kavga ve nefret yıllarından oldukça farklı bir durumu ifade etmektedir. Dünyada, hiçbir yapıcı gâyeye hizmet etmeyen pek çok eski düşmanlık var. Biz bir barış ve anlayış dünyası için çabalamalıyız.

Bu yeni eğilimin [diğer] bir sonucu, 1963'te Kurtuba şehrinde, İbn Hazm'ın doğup büyüdüğü Balat Muğis'e açılan Attarın [Aktarlar] Kapısı'nun karşısına İbn Hazm'ın gerçek boyutlu bir heykelinin dikilmiş olmasıdır. Burası aynı zamanda İbn Hazm'ın namaz kılmak ve ders vermek için camiye giderken kullandığı yoldur. İspanyollar artık kendi topraklarının bir evladı (ve bir turist çekme vasıtası) olarak İbn Hazm'la gurur duymaktadırlar.

Çocukluk Dönemi ve Eğitimi

İbn Hazm'ın eşsiz karakter yapısını anlamak için, seçkin bir âlim ve vezir olan babası Ahmed'in onu aristokrat bir tarzda büyüttüğüne işaret etmek gerekir. Çocukluğunda, Kur'an'ı, hat sanatını, şiiri; Müslüman bölgelerde resmî olarak kullanılan Latince gibi, Arapça dışındaki dilleri genel olarak öğrendi. İbn Hazm, hayatının ilk devrelerinde kalp çarpıntısından muzdaripti.¹¹

İbn Hazm, zamanının büyük âlimlerinin gözetiminde çalıştı. Bu âlimlerin isimlerine bakıldığında, onların şahsiyetleri, ilgi ve ihtisas alanları noktasında çok büyük farklılıklar gösterdikleri görülür. İbn Hazm yaklaşık on beş yaşındayken kendisine hocalık yapan gelenekçi İbnü'l-Cesur (ö. 401/1010); tarihçi ve edebiyatçı İbnü'l-Faradî (ö. 404/1013); Mâliki fakih İbn Dahhûn (ö. 431/1039); Zâhirî fakih Ebû Hiyar Süleyman İbn Müflit (ö.

¹¹ İbn Hazm, *Tavk*, s. 79 vd. Ayrıca bk. Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 5 vd.

426/1034); dil bilimci İbn Abdi'l-Varis (ö. 4/10. yüzyıl) ve İbn Hazm'a felsefe, mantık ve tabii bilimleri öğreten İbnü'l-Kettânî bunlar arasındadır.¹²

Henüz gençlik yıllarında, İbn Hazm halifelerin, devlet ricâlinin, hâkimlerin, âlimlerin ve toplumun diğer önde gelen şahsiyetlerinin buldukları resmî toplantılara katıldı.¹³ Bu, ona güven ve tecrübe kazandırdı; böylece İbn Hazm, daha sonra, hangi sahada olursa olsun görüşlerini ve fikirlerini dile getirmekte asla tereddüt göstermedi. Tarih [onun hayatındaki] iki büyük olayı kaydetmektedir: İlki, 399/1008 yılında Hacib Abdülmelik İbn Ebî Âmir'in huzurunda şair Sa'îd el-Luğavî'yi (ö. 410/1019) şiir okurken dinlemesidir. Şair, İbn Hazm'ın açık takdîrinden o kadar etkilenmiş ki elindeki şiirin bir nüshasını hatıra olarak ona hediye etmiştir.¹⁴ İkinci olay ise, babasıyla birlikte iken, gerçek olmadığı halde, 2. Hişâm'ın ölümünün ilân edilmesidir. İbn Hişâm'ın sahte cenaze törenine bizzat tanık olmuş ve bununla ilgili bir rivâyet aktarmıştır. Bu tarihte İbn Hazm hâlâ çok gençti, muhtemelen yaklaşık on beş yaşındaydı.¹⁵

İbn Hazm üç kez vezirlik görevi üstlenmiş ve en azından üç kez hapse atılmıştır.¹⁶ İlmî ve siyasî faaliyetlerle meşgul olması ve ilme karşı olan fitrî eğilimi onun evlenmesine ve çocuk sahibi olmasına engel olmamıştır. İbn Hazm'ın, eğitim ve öğretimini bizzat kendisinin yaptığı üç oğlu olduğu bilinmektedir.¹⁷ İbn Hazm'ın oğullarından biri olan Ebû Refî el-Fadl, babasının eserlerinin sayısı ile ilgili bir rivâyette bulunmuştur. O, aynı zamanda Benû Abbâd dönemi tarihçilerindedir.¹⁸

Mevcut kitapları, onun muhteşem ilmine ve bilgisinin derinliğine bir kanıttır. Bizzat kendisi, şöhret ve başarı arzusuyla doğduğunu ifade etmiştir.

¹² Bk. İbn Hazm, *Tavk*, s. 102 vd., 140, 155, 157, 166; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyerü'n-Nubelâ*, thk. Sa'îd Efgânî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1969, s. 6 vd.

¹³ İbn Hazm, *Tavk*, s. 49; el-Humeydî, *Cezve*, s. 63.

¹⁴ el-Merrâküşî, *Mu'cib*, s. 22 vd.; el-Humeydî, *Cezve*, s. 241.

¹⁵ İbn Hazm, *Fisal*, c. 1, s. 47. Ayrıca bk. Ebu'l-Hasan Ali İbn Bessâm, *ez-Zehîre fî Mehâsini Ehlî'l-Cezîre*, thk. İhsan Abbas, Dârü'l-Müsteşrik, Beyrut, 1922, Bölüm 1, c. 1, s. 91 vd.; Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 337.

¹⁶ İbn Abdullah Yâkût, *İrşâdî'l-Erîb*, Dârü'l-Müsteşrik, Beyrut, 1922, c. 12, s. 237; ayrıca bk. Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 9 vd.

¹⁷ Bk. İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 345 vd.; Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 9 vd.

¹⁸ el-Merrâküşî, *Mu'cib*, s. 33; İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 247; Kâsım Halef İbn Beşkûvâl, *Sıla, Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme*, Kahire, 1966, Bölüm 2, s. 464.

O, bunu, bir kişilik kusuru olarak görmüş ve bu kusurunu giderebilmek için gayret etmiştir. Kendisini bu arzulardan kurtarmayı başarmış ve hayatını ilme adamıştır.¹⁹

Bilimsel Eserlerin Sınıflandırılması

İbn Hazm bize, bilimsel eserlerin farklı türleri hakkında oldukça kullanışlı bir sınıflandırma sunmaktadır. Ona göre bir kitap yazmanın yedi nedeni vardır: a) Bir yazarın söyleyeceği özgün şeylerin olması; b) Eksik kalmış bir şeyi tamamlama; c) Yanlış görülen bir şeyi düzeltme; d) Anlaşılmaz ya da karmaşık bir sorunu vuzûha kavuşturma ve açıklama; e) Başkasına ait çok uzun bir eserin, kritik hususları göz ardı etmeksizin, hulâsasını yapma; f) Muhtelif kaynaklardan bilgi toplama; g) Boncuk taneleri gibi etrafa dağılmış unsurları bir araya getirip düzenleme. İbn Hazm, âlimlerin ve derinlik sahibi insanların [eserlerini] yazabilecekleri nedenlerin bunlardan ibaret olduğunu ifade etmektedir.²⁰ O, mantık üzerine yazdığı eserini dördüncü kategoriye, yani zor bir sorunu açıklayan ve onun terimlerini vuzûha kavuşturan kitaplar arasına yerleştirir.²¹ Mantık, İbn Hazm'dan önce çalışılmış bir konuydu. O, bu konuya bir şey eklememiş, fakat onu açıklamıştır. Yine de, bunu yaparken aynı zamanda insanların bu mevzûda kabul ettikleri bazı hatalı düşünceleri düzeltmiştir; muhtelif kaynaklardan bilgi topladığı için de, bu kitap, aynı zamanda sonraki kategorilerin niteliklerini de taşır hâle gelmiştir.

Müelliflerin hepsi bu yedi kategoriye dâhildir ve ancak bilgiyi özümseyip işleme şekillerine göre daha iyi veya daha kötü [bir yazar] olarak yargılanabilir ve nitelendirilebilirler. Yazar, çok dar bir alanda uzmanlaşabilir.²²

Kitapların yerleştirilebileceği bütün kategorileri (kabul edilebilir olsun/olmasın) sıraladıktan sonra, İbn Hazm hakikate ancak dikkatli bir araştırma ile ulaşılabileceğini söyler. Dikkatli bir araştırma ise, bütün dinler hakkında çok kapsamlı bir okuma sürecini; söylenenleri ve teorileri araştırmayı; diğer grupların delillerini dinleyip dikkatli bir tetkike tâbi tutmayı; eşyanın

¹⁹ İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 131 vd.

²⁰ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 103 vd.

²¹ a.y.

²² *age*, s. 104

doğasına bakmayı ve aynı zamanda düşünceleri, dinleri, mezhepleri, düşünce ekollerini ve pek çok milletin ihtilâf ettiği meseleleri incelemeyi ve onlara ait metinleri okumayı gerektirir.²³

İbn Hazm, Kur'an ve hadisi bilginin tek kaynağı olarak kabul eden ve bunların dışındaki kitapların okunmasını yasaklayan Müslümanlardan ayrılırken onlara karşı şu argümanı getirir: Allah, öğretilerindeki çelişkileri ve noksanlıkları göstermek için, Kur'an'da, dünyanın sonsuzluğunu savunan ateistlerden²⁴, iki tanrıya inanan Zerdüştilerden²⁵ ve üç tanrıya inanan Teslisçilerden söz etmektedir.²⁶

Yabancı Dilleri Öğrenmenin Önemi

İbn Hazm Kur'an'ı, onun tefsirini, dil yapısını ve hukukî esaslarını, Hz. Peygamber'in hadislerini, eski ve kendi zamanındaki milletlerin tarihini, coğrafyayı, astronomiyi, bu dünyada ve ahirette fayda sağlayan iyi bir davranış modeli sunan Hz. Peygamber'in hayatını okumanın hakikatin peşinde olan bir araştırmacı için esas olduğunu; fakat her şeyden önce, hakikatin peşinde olan araştırmacının, kitapların gerçek mânâsını anladığından emin olması için, bu eserlerin [yazıldıkları] asıl dilleri çok iyi bir şekilde bilmesi gerektiğini ifade eder.²⁷ İbn Hazm, Müslüman âlimleri yabancı dilleri öğrenmeye teşvik eden yegâne kişidir. [Çünkü] bu, metni daha iyi anlamaya ve doğru sonuca ulaşma ihtimalini artırmaya yardım edecektir. Bu bağlamda, İbn Hazm'ın herhangi bir dilin diğerlerinden üstünlüğü iddiasında olanların tarafında olmadığını açıklamak gerekir. Onun düşüncesine göre, dil sadece düşünceleri, görüşleri ve duyguları iletmenin bir aracıdır.²⁸

İbn Hazm'ın, Kur'an'ın dili dışındaki dilleri öğrenmeleri ve sadece tercümelere dayalı araştırma yapmamaları için araştırmacılara yaptığı çağrısını zikretmek gerekir. Bu, ilk olarak, onun diğer dinler hakkında [eserlerini] yazarken izlediği sağlam metodolojisini göstermektedir. İkinci olarak,

²³ *age*, s. 344.

²⁴ İsrâ, 17/49; Yâsîn, 36/79; Câsiye, 45/24.

²⁵ Hac, 22/17.

²⁶ Mâide, 5/72-73.

²⁷ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 344.

²⁸ İbn Hazm, *İhkâm*, c. 1, s. 32.

onun, diğer dillere karşı [gösterdiği] büyük saygıyı ortaya koymaktadır. Bizzat kendisi de bazı yabancı dilleri biliyor olmalıdır. İbn Hazm hakkındaki daha önceki yazılarımda, onun diğer dilleri bildiği iddiasında bulunmuştum. Bu yazımda ise bu iddiaya bazı somut deliller ekleyeceğim.

İbn Hazm, mantık hakkındaki *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık* isimli eserinde, "bu, mütercimlerin kullandığı bir kelimedir ve kafa karıştırıcıdır"²⁹ gibi ifadeler kullanarak mütercimleri eleştirir. Başka bir yerde, "bu nedenle, onu biz tercüme ettik"³⁰ der.

Buna ilâveten ve belki de daha önemlisi, şunu ifade eder: "Bilmelisiniz ki, Arapçada 'ne' ve 'hangisi' soruları (ما ve أي) benzer olduğu ve aynı anlama geldiği için birbirinin yerine kullanılabilir. Latince de genel için ve alternatifler arasından seçim yapmak için ayrı kelimeler kullanılması nedeniyle, Latinceye hâkim bir kişi bu iki soru arasında ayırım yapabilir."³¹

Bu, onun Latince bildiğine bir işarettir. İbn Hazm hangi dilleri bildiğini neden açıkça beyân etmemiştir? Muhtemelen, Arap diline karşı duyduğu iftihar o kadar büyüktü ki, aynı zamanda İbrânîce, Yunanca ve Latince bildiğini bir övünç vasıtası olarak görmeyi düşünmemiştir. Bununla beraber, İbn Hazm'ın başka diller hakkındaki bilgisinin onun dikkate değer başarısının bir nedeni olduğunu da iddia etmiyoruz. [Nitekim] Büyük tarihçi ve filozof İbn Haldûn, yalnızca Arapça bilmesine rağmen, eserleri dünya çapında bilinmektedir. Bu, evrensel ve pratikte var olan bir gerçektir.

Bilim ve Ahlâk

İbn Hazm insana yardımcı olacak hiçbir ilmi reddetmez. [Nitekim] O, Sünnû Müslümanların hoş karşılamadığı bir zamanda mantık ilmini desteklemiştir.

Dinler, dinî düşünceler ve mezhepler kitabında, felsefeden, dünyanın yuvarlak oluşundan vb. bahsetmiştir. O, zâhirî teorilerini hem İslâmî hem de gayri İslâmî inanç esaslarına uygulamıştır. Mantık ilmini, bu ilmin şiddetli eleştirmenlerine karşı savunmuş; ilim ve bilimin her çeşidine, dine olduğu

²⁹ *age*, s. 112.

³⁰ *age*, s. 256.

³¹ *age*, s. 109.

kadar gramer, filoloji, şiir, tıp ve kimyaya, hendese ve astronomi alanlarına da uygulamıştır. Mantık ilminin bütün bu alanlarda terminolojilerin tanımlanmasında, analogilerin kurulmasında vb. uzmanlara yardımcı olacağını ifade etmiştir.³²

Müslüman âlimlerin genel tavrının aksine, *İbn Hazm*, felsefeyi, dini ve insan zihnini anlamaya katkıda bulunan zihinsel bir uğraşı olarak kabul etmiştir.

İbn Hazm, *ilim*, bilim ya da bilgiyi “bildiğin her şey *ilm* olarak isimlendirilir” şeklinde tanımlar. “Bu, ticaret, dikiş, gemi yapımı, ziraat, bahçivancılık, inşaat ve yapı işleri gibi konuları ve yaşam için gerekli bütün faydalı şeyleri ihtiva eder”. Kur’an’la ya da İslâm’daki ibâdetlerle ilgileri olmadığını söyleyerek bilginin bazı dallarına ve kimi bilimlere karşı olan Müslümanları sert bir şekilde eleştirir. Hz. Muhammed’in bize tıp ilmini araştırmamızı emrettiğine işaret eder.³³

İbn Hazm, bilgi ya da bilimin, beşeriyete hizmet etmesi ve yaşam standartlarımıza, davranışlarımıza ve anlama ve algılama seviyemize katkıda bulunması gerektiğine inanır; bilim bir lüks, faydasız bir hobi, yalnızca bireysel tatmin için araştırılan bir şey değildir. İbn Hazm, mantık ilmini araştıran ve daha ilerisine gitmeyen kişileri eleştirir. Bu kişilerin, bir şey yapmak için [gerekli] araçlara sahip olan, ama hiçbir şey inşâ etmeyen insanlara benzediğini söyler.³⁴

İbn Hazm’a göre, ölçüm faydalıdır, çünkü suyun yerini belirlemeye yardımcı olur; inşaat mühendisliği, ağır yükleri kaldırmaya ve faydalı makineler geliştirmeye yardım eder. İbn Hazm, astronomi ve uzay araştırmalarını teşvik etmez; zira ona göre, bunların hiçbir pratik sonucu yoktur. Bir gezegenin yörüngesi 10.000 yılda tamamlanacağı için, bu araştırmalar nesiller boyu devam edecek, yıllarca sürecektir deney ve gözlemleri gerektirir.³⁵

³² *age*, s. 102.

³³ İbn Hazm, “Risâle fi Merâtibi’l-’Ulûm”, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî* içinde, thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü’l-’Arabiyye li’-d-Dirâsât ve’n-Neşr, Beyrut, 1983, s. 80. İbn Hazm’ın *Risâle fi Merâtibi’l-’Ulûm* adlı eserini Chejne İngilizceye tercüme etmiştir (Kazi Publications, ABD, 1982).

³⁴ *age*, s. 89.

³⁵ *age*, s. 68.

Şayet İbn Hazm zamanımızda yaşamış olsaydı, uzay alanında atılan büyük adımları görseydi bu fikrini değiştirebilirdi. Fakat kuşkusuz, bilimi, yıkıcı amaçlarla kullananları da eleştirirdi; [çünkü] bu kişiler sadece diğerlerine karşı üstünlük kazanmak istemektedirler. İbn Hazm, bilim ile dinin ve bilim ile ahlâkın ayrıştırılmasından dolayı üzüntü duyardı. Materyalist değerlerin ahlâkî ve manevî değerlere karşı üstünlük kazanması oldukça yıkıcı olmuştur. İbn Hazm, bilimin bütün dallarının birbirlerine dayandığına inanmaktaydı.³⁶

O, sürekli olarak eşyanın, insanın ve bilginin ahlâkî yönüne vurguda bulunur. Bilgi konusundaki değerlendirmelerinin, ahlâk üzerine yazdığı eserinin bir parçası olmasının nedeni de budur.³⁷

Bu bağlamda, bilimin teknolojiye bağlandığını ve onun sâdik bir hizmetkâr olduğunu kaydetmek faydalı olacaktır. Modern bilimciler, teknolojinin doğal kaynakların çoğaltılmasını, depolanmasını ve ömrünün uzatılmasını sağladığı; insan hayatını ve maddî refahı kolaylaştırıp geliştirdiği görüşündedirler. Ne yazık ki, teknolojik kutsallık, gittikçe daha çok insanın katlanamayacağı hayat şartlarının oluşumuna neden olmuştur. Acı ve ıstırap çığıllıkları gündelik konuşmalarda, medyada, sahnelerde ve romanlarda, sosyoloji ve psikoloji araştırmalarında görülebilir ve duyulabilir. "Bütün bu tanıklıklar karşısında hiçbir iddia ve vadin faydası olmayacaktır. Yaşamın güzelliği (tıpkı zamanımızda olduğu gibi) sona erdiğinde, onunla birlikte zayıflar bir tarafa gider, güçlüler başka bir tarafa."³⁸

Müellifimiz, ansiklopedik öğrenme, her bilim dalı hakkında bilgi sahibi olma taraftarıdır. Bu hususta, hocalarından biri olan ve İbn Saffar olarak bilinen Kurtuba baş kadısı Yunus b. Abdullah b. Muhammed'ten bir iktibasta bulunur: Eğer bir kişi her alandan biraz bilgi sahibi olursa, her toplulukta kendini evinde hissedebilir ve her tartışmaya katılabilir.³⁹

³⁶ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 102.

³⁷ Bk. İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 102 vd.

³⁸ Bk. *The University History of the World*, ed. J. A. Garraty - P. Gay, New Orchard Editions, İngiltere, 1985, s. 1164-65.

³⁹ İbn Hazm, *Merâtibü'l-'Ulûm*, s. 71 vd. Yunus b. Abdullah hakkında bk. el-Humeydî, *Cezve*, s. 384 vd.

Bu teori daha sonra gerçek bir ansiklopedi olan, bununla beraber, öğrencilere, anlamadıkları meseleler hakkında sükûneti muhafaza etmelerini tavsiye eden İbn Hazm'ı oldukça etkilemiş olmalıdır.⁴⁰

İbn Hazm, insanlar arasında öğrenme hususunda, yetenek ve doğuştan gelen istidatlar bakımından farklılıklar olduğunun bilincindedir. Eğer bir kimse her bilgi dalı ile uğraşamıyorsa, o kişi, bu dallardan birinde derinleşmeli ve diğerlerini başkalarına bırakmalıdır; bunun sonucu, her şeyi bilen bir topluluk, bilimsel bir ortaklıktır.

Bir ev inşa ederken olduğu gibi, bazı işçilerin taşları ve tuğlaları taşıması, birisinin badana yapması, marangozun pencere çerçevelerini ayarlaması gerekir; bir alanda uzmanlaşmış bütün çalışanlar birlikte bir ev ortaya çıkarırlar.⁴¹ Bu teori ilmî meselelere ve aynı zamanda da hayatın kendisine uygulanabilir. Herkes toplumsal hayata katkı yapmalıdır. İbn Hazm, kendisine ve diğer öğrencilere nasihatte bulunan hocası Ebû Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Kettânî'den şunu aktarır: "Elinde duran ekmeğe bak. Senin eline ulaşması için kaç elden geçmiştir -tohumunu eken kişi, orakçı, değirmenci ve daha kimler."⁴²

Eğitim ve Öğretimde Yetenek ve Eğilimler

İbn Hazm'a göre, bir kimse, hangi alana doğal eğilimi varsa, o alanda çalışmalıdır. Meselâ şöyle der: "Bir bilim alanına eğilimi olan kişi, diğer alanlardan daha alt derecede olsa dahi, bu alanı terk etmemelidir, aksi takdirde meyve vermeyeceği halde Endülüs'te hindistan cevizi eken ya da Hindistan'da zeytin ağacı diken kimseye benzer."⁴³

İbn Hazm, lâıyk olmayanlara bilgi öğretilmemesi gerektiğini söyler.⁴⁴ Bununla, bilginin maddiyat ve mevki yönünden elit kimseler için olduğunu söylemek istemez. İbn Hazm, herhangi bir sınıfa üstünlük atfetmediği için böyle bir şeyi söylemek yanlış olur. Bizzat kendisi de parasız eğitimi savunmaktadır.⁴⁵

⁴⁰ İbn Hazm, *Merâtibü'l-'Ulûm*, s. 80.

⁴¹ *age*, s. 83.

⁴² a.y.

⁴³ İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 105.

⁴⁴ *age*, s. 104.

⁴⁵ Bk. a.y.; İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 345 vd.

İbn Hazm, bilginin, öğrenmeye hazır ve birtakım değerli niteliklere sahip kimseler arasında yayılması gerektiğini söylemek istemektedir. O, hiçbir şeyin, aslında cahil ve hatalarla dolu oldukları halde, bilim alanına giren ve her şeyi bildiğini ve her şeyi iyi yapabileceğini düşünen [bilgiye] yabancı kimseler kadar, bilime zarar veremeyeceğini söyler. Bilginin, öğrencinin kabiliyetine göre aşılması gerektiğini vurgular.⁴⁶ İbn Hazm, eğer yaşadığı bölgede araştırma imkânı yoksa, öğrenciyi bilgi peşinde yolculuğa çıkmaya teşvik eder.⁴⁷

Onun görüşüne göre, bilgi yalnızca maddî sonuçlar ve kazanımlarla değil, ayrı zamanda manevî faydaları açısından da değerlendirilir. Bilim adamları Tanrı'yı dışarıda bırakarak çalışmamalıdır; bilgi Tanrı'nın bir ihsânıdır, bütün insanlara açıktır, fakat Tanrı onu istediği zaman geri alabilir. Örneğin, bir filozof, bütün ilmini unutmamasına neden olan bir olayla karşılaşabilir ve aklını tümüyle yitirebilir. Pek çok insan çok okur ve az bir başarıya ulaşır; başkaları ise az okur ve büyük şeyler ortaya koyabilir. En iyi bilgi, İbn Hazm'a göre, kişiyi Tanrı'ya yakınlaştırandır.⁴⁸

Şunu da vurgulamak gerekir ki, İbn Hazm öğrenme ve kişinin güncel düşünce ve kanaatlerle kendisini yönlendirmesi konusunda açık fikirliliği savunur. Bu husus, toplumun ve kişiliğin temelini ve kendine özgü niteliklerini oluşturur. Ona göre, eğitim zorunlu, ücretsiz ve sistemli, hepsinden önemlisi ahlâkî ve pratik olmalıdır.

Bir Münekkit Olarak İbn Hazm

İlk olarak, İbn Hazm'ın, yaratıcı ve pek çok şeyle ilgilenen bir kişi olduğunu söyleyebiliriz. Meselâ, dünyanın yuvarlak olduğu teorisini benimsemiş ve savunmuştu.⁴⁹

İbn Hazm, *et-Takrîb* isimli eserinde, hocasının babasının Braille'inkine benzer şekilde âmâlar için kabartmalı yazı sistemi geliştirdiğini kaydetmektedir.⁵⁰

⁴⁶ İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 107 vd.

⁴⁷ İbn Hazm, *Rișâla fî Marâtib al-'Ulûm*, çev. Chejne, s. 234; ve M. Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 16.

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 105 vd.

⁴⁹ İbn Hazm, *el-Fisal fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl*, Subeyh, Kahire, 1384/1964, c. 5, s. 144.

⁵⁰ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 192. Ayrıca bk. Abû Layla, "İbn 'Abd al-Wârith al-Andalusî al-Mukhtari al-Haqqî li Braille", *el-Muslimoon*, Londra, 1985, c. 1, sy: 32, s. 19.

İbn Hazm, yalnızca hukuku ve dinî meseleleri değil, aynı zamanda müziği de incelemiştir. Musiki hakkındaki gözlemleri çok mühim ve doğrudur.⁵¹ Fakat o, İbn Haldûn'la aynı görüşü paylaşarak, simya ve büyü araştırmalarını desteklemez.⁵² İbn Hazm'a göre simyacıların elementlerin değişebilirliğine dair görüşü saçmadır ve vakit kaybıdır.⁵³ Tabî ki İbn Hazm'ın modern fizikçilerin keşifleri hakkında hiçbir bilgisi olamazdı.

İbn Hazm'ın neşeli tabiatı ve aynı zamanda hazır cevap ve yaratıcı kişiliği, şiir sanatının doğasına dair açıklamasında görülebilir. O, "yalan ve mübâlağadan uzak bir şiir, şiir değildir" der ve buna iki örnek verir. İlki:

Gece gecedir, gündüz gündüzdür,

Katır katırdır, merkep merkeptir.

Horoz horozdur, güvercin güvercindir,

Her ikisi de kuş olmak ve gagalı olmak bakımından birbirine benzer.⁵⁴

Bunu yazan bir şair küçümseme ve alay konusu olacaktır. Ancak hakikatte olmayan şeyleri ve mübâlağaları bulup yazan bir şair kabule şayan bir eser üretmiş olur:

Acı ve gözyaşı onun bedeninde bir yer ediniş büyür.

Sevgi onu görünmez hâle getirecek derecede eritir.

Bir düşünce olmak dışında, düşüncelerimizde bile görünmez olmuştur.

Onu görmek bir düşünceden daha zordur.

Ağlamasını yakından işitebiliriz.

Ağlama sesinin geldiği yerde bir kişi aramaya koyulursun.

Onu hayatta tutan kendi gücü değildir;

Fakat acı onu o kadar tüketir ki ölüm onu bulamaz.⁵⁵

⁵¹ İbn Hazm, *Merâtibü'l-'Ulûm*, s. 60.

⁵² *age*, s. 69 vd.

⁵³ a.y.

⁵⁴ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 354 vd.

⁵⁵ a.y.

O, bilgi arayışına ve onu yaymaya hiçbir şeyi tercih etmez.⁵⁶ Kendisi de, öğrenmenin ve bilgiyi yaygınlaştırmanın, hayatının en büyük gayesi olduğunu ifade eden bir şiir yazmıştır. Şiir yazmak üzere bir düşünce İbn Hazm'ın zihnine yerleşmeye görsün, şiir tamamlanıp yazıya dökülünceye kadar çevresindeki her şeyden kendisini soyutlar ve sonuna kadar onun peşini bırakmaz.⁵⁷

Toplumsal Görüşleri

İbn Hazm, barış ve adalet taraftarıdır. Kötü neticelerinin bütünüyle bilincinde olarak iç savaş karşıtı ifadelerde bulunmuştur: "İç savaş, çiçeğin meyveye durmasını engeller."⁵⁸ İbn Hazm, çocukluğundan itibaren daima, Tanrı'nın, kendi yaşamındaki kontrol edici varlığının bilincindedir. Eğlenmek için bir toplantıya katıldığı olur, ancak hoş görülemez bir davranışı düzeltmekte asla tereddüt etmezdi. İbn Hazm kadınları savunur ve onların haklarını korur; kadınlarla konuşmakta hiçbir sınır tanımazdı, ama kendi eşi dışında hiçbir kadınla cinsel ilişkiye girmemiştir. Ölçülü bir şekilde latife yapardı; keyifli bir kişiydi.⁵⁹ Hataları olduğunu kabul eder ve şöyle derdi: "Latife yapmaya eğilimliyim, fakat onu kontrol altında tutmaya ve latifede bulunduğumda insanları rahatsız etmemeye gayret ediyorum."⁶⁰ Bununla beraber, nüktenin yokluğu, dar görüşlülüğün ve kibrin bir işaretidir ve kibirle aynı derecede uzak durulması gereken bir şeydir.⁶¹

İbn Hazm çocukları sever ve Yeşu Kitabı'nı, bu kitapta Yeşu'nun, Karmı oğlu Akan'ın öldürülmek için taşlanması; sığırlarının ve çocuklarının yakılmasını emrettiği için eleştirir. İbn Hazm'a göre, çocuklar günahın masumdur ve sığırların günahı yoktur -Neden öldürülmeleri gereksin?⁶² İbn Hazm, kölelerin haklarını ve herkesin özgür eğitim ve onurlu bir hayat hakkı olduğunu savunur.⁶³ İnsan doğasının zayıflığını ve heveslerinin şiddetini farkındadır.

⁵⁶ el-Humeydî, *Cezve*, s. 310.

⁵⁷ İbn Hazm, *Tavk*, s. 145 vd.

⁵⁸ İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 129.

⁵⁹ İbn Hazm, *Tavk*, s. 171.

⁶⁰ İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*, s. 130 vd.

⁶¹ a.y.

⁶² İbn Hazm, *Fisal*, s. 3.

⁶³ Bk. Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 18.

Bedensel arzulardan kaynaklanan, inancı ve imanı zedeleyen günahlar ve hatalar hakkında, İbn Hazm'ın hoşgörülü ve affedici olduğunu görüyoruz. Kadınları seven erkeklerin duygularını anlayışla karşılar. Kadınların ve erkeklerin eğilimleri, buluşmalar ve âşıkların bir araya gelmeleri hakkında bilgi sahibidir; buna rağmen beşer olduklarını gerekçe göstererek, bu tür birçok şeyi hoş görür.

Zayıf tabiatlı insanları zemmetmez, bilâkis, onları günahlardan arındırmasını Allah'tan niyaz eder.⁶⁴ Kendi dindarlığı ve onların davranışları arasında dindarlık bakımından bir zıtlık olduğu çıkarımında bulunmaz. Mütevâzıdır ve fildişi kuleden konuşmaz. Kayrevanlı Ebû Abdullah İbn Küleyb, âşık olduğu kişi hakkında ne yapacağını, onu görüp görmemesi gerektiğini İbn Hazm'a sorar. İbn Hazm'ın cevabı şöyle olur: "O seni görmek istemese de, sen onu görmekle ruhunu mutlu kılmaya çalışmalısın."⁶⁵

İbn Hazm, bu tür hataların, hastalık gibi, geçici olduğu ve tedavi edilebileceği kanısındadır. İbn Hazm'ın kadınlara saygı duyduğunu ifade etmiştik; bununla birlikte, kadınların, erkeklerin dikkatini çekmek için daha sorumsuz bir şekilde giyindiği zamanımızın düşünce yapısını reddedecektir. Ona göre, bir kadın, melekle konuşan Hz. Meryem ve Hz. Sâre gibi peygamber olabilir; kadınlar halifelik gibi üst bir derecede olmasa da, yönetici olabilirler. *Naktü'l-Arûs* isimli eserinde, şu bilgiyi verir: Semil el-Kahramane isimli bir kadın, Muktedir zamanında kadılık makamına getirildi. Kadılar ve fakihler, onun huzuruna gelirdi."⁶⁶

İbn Hazm bahsi geçen olay hakkında hiçbir yorumda bulunmaz ve bu da bir kadının hâkim olarak görev yapmasından rahatsız olmadığını gösterir. Aynı kitapta kadınlar ve tarihte üstlendikleri yöneticilik görevleri hakkında oldukça fazla bilgi vardır.⁶⁷

İbn Hazm, topluma eleştirel bir gözle bakmıştır. İlk önce kendi mizacını analiz eder; kendi bedensel ve zihinsel kusurlarından ve onlarla nasıl başa çıktığından bahseder. Daha sonra kendi döneminin toplumunu, dinî liderleri

⁶⁴ Meselâ bk. *Tavk*, s. 65, 79, 80, 96, 97.

⁶⁵ *age*, s. 73 vd.

⁶⁶ İbn Hazm, *Naktü'l-Arûs*, s. 84.

⁶⁷ *age*, s. 68.

ve farklı dinlere mensup mütefekkirleri eleştirir. Fakat onun sadece eksiklikleri yansıttığını ve iyi nitelikleri görmediğini düşünmemek gerekir. Yahudi milletine ve Yahudiliğe dair eleştirisini vurgulamaya gerek bile yoktur.⁶⁸

İbn Hazm, Hıristiyanları da Yahudiler kadar şiddetli eleştirir. Bununla birlikte, teslis inancına rağmen, Hıristiyanların, filozoflara ve irfan sahibi kişilere sahip büyük bir millet olduğunu da kabullenir. Kurtuba'nın Hıristiyan başyargıcıyla cennetteki bedensel mutluluk konusunda yaptığı tartışmalar faydalı ve mutedildir.⁶⁹

İbn Hazm, dar görüşlü krallıkların en önde gelen siyasî eleştirmeni ve aynı zamanda büyük bir insan hakları savunucusudur. O, kendi toplumunun yasa dışı işlere sürüklendiğini söyler; bunun nedeni, ona göre, dar görüşlü kralların hatalı yönetimidir. Dar görüşlü krallar hem Müslümanlardan hem de Yahudi ve Hıristiyanlardan baş vergisi (oy kullanma vergisi) alıyorlardı. Siyâsi nedenlerle Yahudilerin mevkilerini kuvvetlendirdiler ve onları vergi toplamakla görevlendirdiler. Sığırları, çiftlikleri, ticârî teşebbüsleri, hayvan sürüleri, bal satışları ve pazarda satılabilecek her şey için halktan ağır vergiler aldılar. Bu yöneticilerin bazıları, kimi bölgelerde daha fazla vergi toplamak için Müslümanların içki satmasına izin verdi. İbn Hazm, bu insanları, bu dar görüşlü kralları, toprakları zor kullanarak ele geçiren, ikiyüzlü ve fırsatçıların desteğiyle egemenliğini sürdüren "gaspçılar" olarak isimlendirir. İbn Hazm bütün bunları İslâmî öğretilere zıt görür. İslâm, baskıyı ya da halktan, yapabileceğinden daha fazlasını istemeyi asla onaylamaz; zira böyle olursa, hükümet, halkın zenginliği yolunda gayret sarf etmemiş olacaktır. İbn Hazm, tahtlarını yok edecek depremin farkında olmayıp tahta yapışırçasına kurulan kralları eleştirir.⁷⁰

İbn Hazm, dar görüşlü kralların zihnî zayıflığına ve onların beceriksizliğine vurguda bulunur. O, bu kralların, haçlara tapmanın onlara faydası dokunacağını bilseler, onlara bile tapacaklarını söyler. Onlar, dindaşlarına karşı Hıristiyanların yardımını almışlardır. İbn Hazm, eleştirisinde bizlere Endülüs'ün çiftlikleri, pazarları ve insanların kendi topraklarında yetiştirdiği

⁶⁸ Bk. İbn Hazm, *el-Ahlâk ve's-Siyer*.

⁶⁹ İbn Hazm, *Fisal*, c. 3, s. 103.

⁷⁰ Bk. İbn Hazm, *Redd 'alâ İbn Nağrîle*.

şeyler hakkında canlı bir tablo sunar. Örneğin, Larda'da altın çıkardıklarını İbn Hazm'dan öğreniyoruz.⁷¹ İbn Hazm'ın, ülkesini tasviri, bir doktorun ölmekte olan bir insanı tasvirine benzer. Buna rağmen, İbn Hazm bu dar görüşlü kralların bütün iyi özelliklerini de inkâr etmez.

Şüphencilik ve Görecelik

el-Fisal isimli eserinde, İbn Hazm büyük, samimi ve hakikat peşinde olduklarını beyân ettiği iki Yahudi âlimden bahseder.⁷² Saadia Gaon'a (269-331/882-942) büyük bir teolog şeklinde atıfta bulunur⁷³ ve Yahudi toplumunun en yetenekli âlimi ve polemikçisi olarak İbnü'n-Nağrile'yi (383-448/993-1056) kabul eder.⁷⁴

İbn Hazm, becerikli ve uzman bir doktor olduğunu düşündüğü ve delillerin eşitliği teorisi taraftarı olan Yahudi fizikçi İsmail b. Yunus el-Aver'i (tek gözlü) medh eder.⁷⁵ İbn Hazm'a göre, bu şu anlama gelir: Hata ve şüpheden uzak, açık ve kesin bir şekilde görülebildiğinde, bir sistemin başka bir sisteme üstün gelmesi, bir teorinin bir diğerini ortadan kaldırması mümkün değildir. Ancak bir teoriyi destekleyen delillerin diğer teorileri destekleyenler kadar geçerli olması söz konusu olabilir. Diyalektikle kurulan bir şeyin diyalektikle yıkılabileceği söylenir."

İbn Hazm'ın delillerin eşitliği teorisine karşı olan argümanı, İbn Rüşd (520-595/1126-1198) felsefesine yol açan nedenlerden biri olarak, şüphencilik ve göreceliğin arka plânını ve sürecini daha iyi anlamlandırmamızı sağlar. Bu bağlamda, İbn Hazm, evrensel din savunucusu başka bir Yahudi mütefekkiye, İsmail İbnü'l-Karrad'a göndermede bulunur.⁷⁶

Münâzara ve eleştiri sanatı konusunda İbn Hazm, Endülüs'ün üstün yönleri hakkında, bir dereceye kadar vatansever duygular da yansıtan, *Risâle fi Fadli'l-Endelüs* isimli bir kitap yazmıştır. Burada kendi eleştiri ilkelerini sıralamaktadır. Ona göre, akıllı kişi ispatlanan şeyi kabul etmeli, ispatlana-

⁷¹ a.y.

⁷² İbn Hazm, *Fisal*, c. 1, s. 123.

⁷³ *age*, c. 3, s. 121 ve 125.

⁷⁴ *age*, c. 1, s. 107 ve 103.

⁷⁵ İbn Hazm, *Tavk*, s. 35; a.mlf., *Fisal*, c. 5, s. 193 vd.

⁷⁶ İbn Hazm, *Fisal*, c. 5, s. 93 vd.

mayanı da reddetmelidir. Tartışma bittikten sonra, yapılması gereken dilimizle yenilgiyi açıklamak zorunda kalmak değil; aksine, ruhlarımızı sonucu kabullenmeye, dilimizi de itirafa zorlamaktır.

Gerçek delil çelişkili olamaz: bir şey hem yanlış hem de doğru olamaz. Eğer bir şeyin doğru olduğu ispatlanıyorsa onu kabul etmelisin ve daha önceki muhalif tutumunu terk etmelisin. “Onu tasdik etmekten bir saat bile geri durma.” Eğer bir şeyi karmaşık buluyorsan, onu açıklığa kavuşturmalısın; düşmanın onu farkında olmamasına güvenmemelisin, çünkü başka biri daha sonra onu düşmanın yanında dillendirebilir. Başkaları çoğunlukta, daha saygın ve yüksek mevkilerde olsa da, hakikat senin tarafında oldukça, insanlara aldırma. Hakikat daha yüksektedir; her şeye üstün gelir ve saygımızı hak eder. İbn Hazm, hakikati açıklarken “insanların mevkiine aldırma” der.

“Peygamberler gibi hatasız kişiler dışında, üstün niteliklere sahip bir kişi de hata yapabilir. Eğer bu üstün kişi senin gördüğün hakikati daha önce görmüşse, onu hemen kabul etmiştir. Eğer böyle yapmamışsa o, görüldüğü kadar mükemmel değildir.”

Bizzat İbn Hazm da, iddiasını ispat ettiği takdirde rakibinin haklı olduğunu hemen kabul ederdi. O, “Bir kişinin pek çok doğru şey söylemiş olması seni yanıltmasın -belki de o kişi çok karmaşık, anlaşılması güç meseleler hakkında doğru şeyler söyledikten sonra, son derece açık bir şeyde hata yapabilir” derdi.⁷⁷

İbn Hazm ezber konusunda olağanüstü yetenekliydi. Kendi zamanında ve daha sonra bu konuda şöhret kazanmıştır. Düşmanları ve eleştirmenleri bile, her zaman onun bilgisinin genişliğini ve derinliğini kabul etmişlerdir. Bilgisinin büyük bölümünü ezberlemiş olmakla birlikte, çok yaratıcı bir yazardı. Çok fazla şiir ve edebî eser ezberlemenin, kişinin yaratıcılığını engelleyeceğini savunan İbn Haldûn’la aynı görüşü paylaşmıyorum. Önemli hâfız ve şâirlerden olan İbn Hazm ve İmam eş-Şâfi, İbn Haldûn’un bu görüşünü çürütmektedirler.⁷⁸

⁷⁷ *Risâle fi Merâtibi'l-'Ulûm*, s. 80 vd.

⁷⁸ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. A. Vâfi, c. 1, s. 105.

İbn Hazm bu kadar mükemmel bir hâfız olmasına rağmen, hadis külli-yâtında kimi zaman râvileri karıştırarak bazı hatalar yapmıştır. Bu eleştirinin delilleri vardır. Meselâ, İbn Hazm hatalı olarak, *Şiru Kuma* kitabını Talmud yazılarından biri olarak kabul etmiştir. İsa'nın, Âdem'in meyvesini yediği ağaçla aynı ağaca asıldığı fikrini John Chrysostom'a (the Golden Mouthed) (yaklaşık m. 347-407) atfeder.⁷⁹ John'un bilinen yazıları arasında bu iddiaya rastlamadım. İbn Hazm, hatalı olarak, Ebü'l-Hasan Abdurrahim el-Hayyât'ın (ö. 300/912) *el-İntisâr ve'r-Redd 'alâ İbn Râvendî el-Mulhid* kitabını *Kitâbü't-Temhîd*'in müellifi Ebû Bekr b. el-Bâkılânî'ye (ö. 403/1014) atfetmiştir.

İbn Hazm, Yahudilerin Babil'den dönüşünden sonra, onlar arasında bir peygamber çıkmadığını söyler. Buna karşın, Hagay bir peygamberdir ve Zekeriyâ da sürgün sonrası dönemin bir peygamberidir.⁸⁰ Fakat İbn Hazm'ın, bu peygamberleri dışarda tutmasında, kendince nedenleri olmalıdır. Muhtemelen onları, insanlara iletecek bir mesaj almayan ve etkisi az olan kişiler olarak görmüştür.

Sonuç

İbn Hazm'ın bütün bilgi sahalarını kapsayan çok geniş bir kitap koleksiyonu olduğu âşikardır. Tartışma esnasında eleştirmenlerine "sizin değer verdiğiniz şu kitaplar bende var" ya da "İşte kitap, gel ve tetkik et" derdi.⁸¹ O, aynı zamanda Halife Hakem'in kütüphanesinden yararlanmış; Nâsır'ın, memurlarına yazdığı elliden fazla mektubu okumuş⁸²; saray ve cami toplantılarında, herkese açık toplantı ve meclislerden bilgi arayışını sürdürmüştür. Yazılmış ve söylenmiş her sözden, kadın olsun erkek olsun her kaynaktan bilgi toplamıştır. Sinagogta (ve belki kilisede de) münâzaraya iştirak etmiş ve ders vermiştir.⁸³

⁷⁹ İbn Hazm, *Fisal*, c. 2, s. 6 vd.

⁸⁰ *age*, c. 2, s. 16.

⁸¹ İbn Hazm, "Risâletân lehu...", *Redd 'alâ İbn Nağrîle* içinde, s. 103, 105, 107.

⁸² İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Hârûn, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1962, s. 100; İbn Hazm, *Naktu'l-'Arîs*, thk. Şevkî Dayf, Kahire Üniversitesi, Mecelletü Külliyyâtü'l-Edeb, Kahire, Aralık 1951, s. 52.

⁸³ İbn Bessâm, *Zehîre*, Bölüm 1, c. 1., s. 132 ve 163 vd; İbn Hazm, *Fisal*, c. 2, s. 103 vd. Ayrıca bk. Abû Layla, *The Muslim View of Christianity*, s. 10.

İşte bir insan ve bir mütefekkir olarak İbn Hazm -bir acı ve zafer hikâyesi. O, yüzyıllar önce eserlerini yazdı; ama bugün eserlerini okuduğumuzda, onun çağdaş bir kişi olduğu hissine kapılırız.

Tebliğimi bir anekdotla tamamlamak istiyorum: Bir gün İbn Hazm fakir bir fakih olan Süleyman b. Halef el-Bâcî (ö. 474/1081) ile tartışıyordu ve iddiayı kazandı. Fakir fakih "Gece, çarşı bekçilerinin gaz lambasının ışığı altında kitap okuyarak çalışmak zorundaydım" diyerek kendisini mazur göstermeye çalışınca, İbn Hazm şu cevabı vermiştir: "Benim durumum da kötüydü; iskemleye yaslanarak altın ve gümüş levhalardan okumak zorundaydım." Onun işaret etmek istediği, zenginliğin de fakirlik kadar engelleyici olabileceği idi.

İbn Hazm, içinde yaşadığı çok-kültürlü toplumu doğru bir şekilde yansıtmış ve insan bilgisine büyük katkı sağlamıştır. Yahudiler ve Hıristiyanlar hakkında değerli ve ilgi çekici bilgiler sunmuştur. Yahudiler ile ilgili düşünceleri ve verdiği bilgiler hâlâ geçerliğini korumaktadır ve Yahudi dinî cemaatler ile Müslümanlar arasındaki, ve tabii ki milletler arasındaki diyaloga yapıcı bir katkı sağlayabilir.